

O'zbekstan Respublikasi xalq ta'limi wa'zirligi
No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Mektepke shekemgi ta'lim kafedrası

Serjanova Nursuliy Aralbaevna

«Mektepke shekemgi ta'lim»
ta'lim bag'darinin' 4-kurs talabasi

PITKERIW QA'NIGELIK JUMISI

**Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriwda ana
tilinin' pedagogikaliq tiykarlari**

İlimiy basshı:	dots. G.X.Jumasheva
Kafedra baslıg'ı:	ps.i.k. Q.Tleumbetova

NO'KIS - 2014 j.

Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriwda ana tilinin' pedagogikaliq tiykarlari

Mazmuni

Kirisiw	3
I-Bap. Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriwda ana tilinin' pedagogikaliq tiykarlari	9
1.1. Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriwda ana tilinin' a'hmiyeti	9
1.2. Balalardin' so'ylewin rawajlandiriwdin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri	25
I-bap boyinsha juwmaq	34
II-Bap. Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriwda so'zlik jumisinin' a'hmiyeti	35
2.1. Balalar baqshasinda so'zlik isinin' waziypalari ha'm mazmuni	35
2.2. Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriw ha'm so'zlik u'stinde islew boyinsha shinig'iw tu'rleri	43
II-bap boyinsha juwmaq	52
Juwmaqlaw.....	53
Paydalanilg'an a'debiyatlar dizimi	56
Qosimsha	57

Kirisiw

Ga'rezsizlikke eriskenimizden keyingi o'tken tariyxiy qisqa da'wirge na'zer taslasaq, Prezidentimiz Islam A'bdug'anievich Karimovtin' basshilig'inda ha'm tikkeley baslamalari menen ha'r qiyli salalarda basqishpa-basqish a'melge asirilip atirg'an reformalar elimizdin' rawajlaniw jolin belgilep berip atirg'anin ko'remiz.

Elbasshimiz g'a'rezsizliktin' da'slepki jillarinan –aq bazar ekonomikasina tiykarlang'an huqiqiy demokratiyalıq ma'mleket quriw ha'm puqaraiq ja'miyetti qa'liplestiriw ideyasın alg'a qoydi.

O'zbekstan Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov aytqanınday, ma'deniy ruwxıy baylıq u'stem bolg'an jerde materiallıq baylıqtin' o'zi ag'ip kele beredi. Usınday jaqsi maqsetlerdi a'melge asiriw ushin Hu'kimetimiz ta'repinen bir qansha sharalar islenip shig'ildi, ta'lim-ta'rbiya isleri pu'tinley o'zgerdi. Bunin' tiykarında «Ta'limnin' jan'a modeli ja'miyette o'z betinshe pikirley alatug'in, erkin shaxstin' qa'liplesiw ideyasi alg'a qoyılmaqta. O'zinin' qa'dir qimbatın an'laytug'in, erki bekkem, iymani pu'tin, turmista anıq maqsetke iye bolg'an insannardi ta'rbiyalaw imkaniyatına iye bolamiz»¹ - degen edi I.A.Karimov.

Bu'gingi ja'miyetimizdin' kelbeti pu'tkilley o'zgerdi. O'mirimizge birdey o'zgeris alıp kelgen demokratiyalıq penen ja'riyalılıqtin' arqasında, turmis-tirishiligimizdin' barlıq tarawlarında belgili o'zgerisler ju'z berdi.

Til bilimi tariyxına na'zer awdarsaq, onin' predmetin anıqlawda paydali usıllardin' biri sipatında ha'mme ushin birdey bolg'an uliwma til ha'm onnan sol tilde so'ylewshi ha'r bir ja'ma'a't ag'zasinin' paydalaniwında ko'rinetug'in jag'daylardı, o'zgeshelilerdi qarastiriw za'ru'rliğı ayırıqsha bolg'an. Durisında da til ha'mme ushin birdey pu'tin bir qurılıs bolg'ani menen, onin' tu'rli

1. I.A.Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., O'zbekiston, 1998, 7-b.

jag'daylarg'a, faktorlarg'a baylanisli iske asiw, qollaniw o'zgeshelikleri, tu'rli elementlik variantlari bar. Aytayiq, so'zlik sostavti quraytug'in leksikaliq birliklerdin' barlig'ida bir tekles, pu'tin bir qurilis bolg'an menen olardin' bir topari anaw ya minaw territoriyag'a baylanisli belgi ha'm o'zgeshiler menen xarakterlense, ekinshi bir topari onday o'zgeshelikleri iye emes. Demek til qurilisinda tu'rli faktorlarg'a, sebeplerge baylanisli tu'rli variantlar o'mir su'redi eken. Sonliqtan da til biliminde til ha'm onin' jeke iske asiwi, yag'niy so'ylew, so'ylew iskerligi protsesi haqqindag'i ma'selege ayriqsha a'hmiyet beriledi.

So'ylew ilimiy termin sipatinda aytiw yamasa xabarlaw degen tar ma'nide g'ana emes, al konkret jag'dayda til arqali o'z-ara qatnastin' jekke iske asiwi, yag'niy ha'r bir ja'ma'a't ag'zasinin' tilden paydalaniw protsessi degendi an'latadi. Degen menen konkret jag'dayda mazmunnin' beriliwinde, xabarlaw formasinda, usilinda, leksikaliq ha'm grammatikaliq elementlerdin' tan'laniliwinda, intonatsiyasinda, ta'sirlendiriwshiliginde ha'm tag'i basqa da ayriqshaliqlarinda jeke adamnin' sol konkret jag'daylarindag'i oy-pikiri, sezimi, erk, hali, keypi an'lanadi. Usi mazmun ekinshi bir jag'dayda basqa adam ta'repinen pu'tkilley o'zgeshe bayanlaniwi mu'mkin. Ga'plerdin' qurilisi da, intonatsiyaliq o'zgeshelikleri de tu'rlish quralg'an boliwi mu'mkin. Tag'i da aytip o'temiz, bul jag'day jeke adamnin' uqiylilig'ina, qanday sezimdi an'latiw kerekligine, konkret jag'daydag'i qatnasina baylanisli. Belgili bir tema boyinsha eki ya onnan da ko'p adam qatnasqan so'ylesiw protsessinde pikirlesiw din' formalari konkret faktorlarg'a sa'ykes tag'i da tu'rlish tu's ala beredi. Onda ha'r qanday orinsiz qollinalig'an til elementleri sol protsesstegi ag'img'a, mazmung'a keri ta'sirin tiygiziwi, tu'siniksizlikke alip keliwi mu'mkin. Qanday jag'dayda da ha'mmege birdey uliwma til, pikirlesiw, qatnas protsesinde konkret jag'dayda jeke adamnin' so'ylew iskerligine sa'ykes tu'rlish ko'rinske iye bolip kele beredi.

Bunnan til ha'm so'ylewdin' ekewi eki na'rse, olar arsinda baylanis ha'm birlik joq dewge bolmaydi. Kerisinshe, olar bir-biri menen organikaliq

baylanista, g'a'rezlilikte, so'ylewshi usi baylanisti ha'm g'a'rezsizlikti, qa'liplesken normanni paydalanadi, basshiliqqa aladi. So'z ma'nilerine, morfologiyaliq formalarg'a, ga'ptin' qurilisina qatnasli anaw ya minaw jeke stil'ge ta'n o'zgesheliklerdin' o'zleri de sol ob'e'ktiv o'mir su'retug'in, qa'liplesken normalarg'a, qag'iydalarg'a sa'ykes, analogiyag'a tiykarlang'an.

Ku'nedelikli til praktikasindag'i faktler, demek, tildin' uliwmalilig'in, al so'ylewdin' jekke xarakterinen derek beredi, sonliqtan da til uliwma, al so'ylew— tildin' konkret jag'daydag'i iske asiwi dep qaraladi. Bilayinsha aytqanda, tildin' pu'tkil qurilisi, onin' elementleri anaw ya minaw tilde qatnas jasawshi ja'ma'a'ttin' sanasinda qa'liplesken, ol ele oy-pikirge, sezimge tikkeley emes, uliwma qatnasti an'latsa, al so'ylew konkret mazmundi, oy-pikirdi, sezimlerde bildiredi, yag'niy tildi konkret jag'dayda iske asiradi. Sonliqtan da til biliminde tildi oy-pikir, sezimler, hal-jag'daylarda tikkeley emes, uliwmalastirip, adamlardin' bir-biri menen qatnasin ta'miyin etiw ushin xizmet etetug'in materialliq birlikler sistemasi dep ataydi. Al so'ylew bolsa konkret jag'dayda konkret mazmung'a sa'ykes, tildin' iske asiwi yamasa qollaniliwi bolip tabiladi. Ha'r qanday so'ylew, barliq waqitta uliwma xaliqliq qa'liplesken belgili bir normag'a, qag'iydalarg'a tiykarlanadi, obektiv tu'rde sol traditsiya, norma ha'm qag'iydalar basshiliqqa alinadi. Olay bolmag'anda jeke so'ylewshini tu'siniw de, so'ylew arqali bir-birimiz benen qatnas ta iske aspag'an bolar edi. Til de, so'ylew de sotsialliq ja'miyetlik ma'nige iye, sotsialliq ja'miyetlik xizmet atqaradi. Biz tildi sheksiz mu'mkinshiliklerge iye deytug'in bolsaq, onin' usi tawsilmas potentsiallig'i so'ylewde ko'rinedi. Bunda konkret jag'dayda, o'z gezeginde sol tildin' ele de sheksiz ken' mu'mkinshiliklerge iye degen tu'sinikti an'latadi.

So'ylew iskerligin og'ada aktiv protsess dep taniw kerek boladi. Ol tildin' a'piwayi iske asiwi emes, kerisinshe, tvorchestvoliq aktiv iske asiwi. So'ylew protsesinde aytiwshi ha'm tin'lawshi qatnasadi, aytiwshi bir na'rse haqqinda xabarlaydi da, tin'lawshi sol informatsiyani qabil etedi. Bul jerde

so'ylew aktinin' u'sh da'wiri iske asadi, yag'niy aytiw, qabil etiw ha'm tu'siniw da'wirleri. Aytiwshi xabarlag'an informatsiya tin'lawshig'a sol tilde kollektiv sanasinda qa'liplesken ses, so'z, so'z dizbegi, ga'p tu'rinde an'lasatug'in materialliq du'n`yanin' predmetler, qubilislar olar arasindag'i zan'li baylanisliliq qatnasi tiykarinda tu'sinikli. Materialliq du'n`yani til arqali taniw aytiwshi ushin da, tin'lawshi ushin da ortaq, uliwma, sol tu'rinde jalpi qabil etilgen. So'ylewdin' kommunikativlik, sotsialliq xizmeti sonin' ushin da iske asip atir. Informatsiyanin' mazmuni aytiwshig'a da, tin'lawshig'a da tu'sinikli ha'm ortaq. Eger informatsiya tin'lawshig'a tu'siniksiz bolsa, onda tin'lawshinin' materialliq du'n`yanin' til birlikleri arqali berilip otirg'an predmeti, qubilisi haqqinda bilimi ele toliq emes, degen so'z. Kerisinshe, bul jag'day aytiwshinin' bilimine, onda sol predmet ha'm qubilistin' til birlikleri arqali an'latiliw jag'dayina da g'a'rezli.

Barliq jag'dayda da, so'ylew tildin' adamlar sanasinda qa'liplesken normalari menen qag'iydalar tiykarinjda praktikaliq jaqtan iske asip otiradi. So'ylew protsesinde onin' potentsialliq bayliqlari, sirlari ashiladi. Demek, so'ylew protsesinde til qurilsinin' kollektiv sanasinda qa'liplesken u'lgilerine, qag'iydalarina ob'ektiv tu'rde tiykarlanadi, sonin' menen birge onnan konkret jag'dayda paydalaniw uqiylilig'i da ayriqsha a'hmiyetke iye.

Joqarida atap ko'rsetkenimizdey adamlardin' qatnas qurali bul til ha'm so'ylew ag'zalari, usi sebepli balanin' rawajlaniwin ana tilin jetik bilmey ko'z aldimizg'a keltire almaymiz. Izleniw jumisimizdin' aktuallilig'ida sonnan ibarat ja'miyetimizdin' rawajlaniwi ha'm qaraqaipaq tiline ma'mleketlik status berilgenligi sebepli "Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriwda ana tilinin pedagogikaliq tiykarlari" atli diplom jumisimnin' temasi ha'zirgi zaman talabina juwap beredi dep oylayman.

Izleniw jumisinin' maqseti: Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriwda ana tilinin' pedagogikaliq tiykarlarin jetilistiriwde, onin' ta'lim-ta'rbiyaliq rolin aniqlaw.

Izleniw jumisinin' waziypalar:

- Balalardin' til o'risin o'siriwde do'retiwshilik jumislarin qollaniwdin' o'zine ta'n sipatlarin aniqlaw maqsetinde ilimiy-metodikaliq a'debiyatlardi u'yreniw ha'm taliqlaw.
- Izleniw ma'selesini do'gereginde balalar baqshasinda balalardin' so'ylew tilin o'siriw boyinsha bag'darlamalardi taliqlaw;
- Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriwda ana tilinin' a'hmiyetini aniqlaw;
- Balalardi ha'r ta'repleme rawajlandiriw ha'm so'zlik u'stinde islew boyinsha shinig'iw tu'rlerin islep shig'iw.

Izleniw jumisinin' ob'ekti – balalardin' tilin o'siriw barisinda olardin' so'ylew iskerligin rawajlandiriw.

Izleniw jumisinin' predmeti – mektepke shekemgi jastag'ı balalar tilin o'siriwdin' mazmunı, forma ha'm usılları.

Izleniw jumisinin' teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyeti - balalar baqshasinda balalardin' so'ylew tilin o'siriwdin' metod ha'm mazmunin jetilisitriwde so'zlik jumislarin o'tkeriw ha'm sho'lkemlestiriw metodikasin islep shig'iw din' ilimiy-metodikaliq tiykarin aniqlawdan ha'm onin' balanin' til o'risinin' qaliplesiwine o'z ta'sirin tiygiziwden ibarat.

Izleniw jumisinin' jan'alig'i - balalar baqshasinda balalardin' so'ylew tilin o'siriw di sho'lkemlestiriw metodikasin islep shig'iw dan ibarat. Balalar baqshasinda balalar ana tilin o'zlestirer eken, olar so'ylew qatnasinin' en' a'hmiyetli formasin - awizeki so'ylew di iyelep aladi. Toliq ko'rinistegi so'ylew qatnasig'i, tu'siniw ha'm aktiv soylew a'ste-aqirin rawajlanadi. Mektepke shekemgi jastag'i balalarg'a ta'lim ta'rbiya beriw din' tiykarg'i waziypalari: balalardi fizikaliq, aqilli ha'm ruhiy jaqtan rawajlandiriwdan, o'z pikirini erkin ayta alatug'in til baylig'i ken' shaxsti ta'rbiyalaw ha'm mektepke tayarlawdan ibarat. Bul waziypalar izleniw jumisinde a'melge asiriladi.

Alg'a su'rgen bizin' isshi **gipotezamiz** to'mendegilerden ibarat:

Balalar tilinin' tu'rli ta'replerin rawajlandiriw jumislarinin' sistemasi islep shig'ilip a'melge asirilsa, bunda bala tiline ta'sir ko'rsetiw din' en' na'tiyjeli

jolın durıs tan`law ha`m balanın` tek jasın emes, sonday-aq onın` o`zine ta`n o`zgesheliklerin, so`zlik qorinin` ken`ligin esapqa alg`an halda o`z-ara birgelikte ha`reket etiw, jumislardi sho`lkemlestiriw ha`m o`tkeriwdin` optimal metodi aniqlanıp, qaraqalpaq tilin u`yretiwdin` metod ha`m mazmunin modernizatsiyalawg`a mu`mkinshilik tuwdiradi.

Izleniw jumisinin` metodlari:

1. A`debiyatlardi (ilimiy-metodikaliq, pedagogikalıq, psixologiyalıq, siyasiy) u`yreniw metodi;
2. Oqiw protsessin baqlaw metodi – pedagogikalıq analiz, soraw-juwap, gurrin`lesiw, pedagogikalıq eksperiment;
3. U`yreniw ha`m uliwmalastiriw metodi – pedagogikalıq ta`jriybede izleniw ma`selesinin` jag`dayinin` shinlig`i ushin.

Izertlew jumisinin` du`zilisi:

Pitkeriw qa`niygelik jumisi eki bap, 4-paragraf, juwmaqlaw, paydalanılǵan a`debiyatlar diziminen ha`m qosimshadan ibarat.

I-Bap. Balalardi ha`r ta`repleme rawajlandiriwda ana tilinin` pedagogikalıq tiykarlari

1.1. Balalardin` ha`r ta`repleme rawajlandiriwda ana tilinin` a`hmiyeti.

Qayta quriw ja`miyetimizdin` tek sotsiallıq-ekonomikalıq, siyasiy salasında g`ana emes, al ma`deniy turmisında da o`z ko`rinishin tappaqta. Bizge belgili, a`debiy tilde so`ylew ha`m jaziw adamlardin` bir-birin tez ja`ne an`sat tu`sinisiwine ja`rdem etedi, so`zdin` sulıwlig`in, ta`sirshen`ligin arttıradi. Balalardi a`debiy so`ylewge u`yretiwde shan`araq, mektepke shekemgi ta`rbiya ma`kemelerinin` roli sheksiz bolip tabiladi. Bu`gingi ku`nde bizin` siyasiy waziypamiz baqsha jasinan baslap-aq balanin` awizeki so`ylewin o`sirip bariwdan ibarat.

Balanin` bilim aliwi ku`ndelikli turmisındag`i mu`ta`jligine aylanip, aynaladag`i adamlarg`a olardin` qarim-qatnasına, zatlarg`a, na`rselerge qizig`iwshilig`in rawajlandiriwi kerek. Bala ba`rhama o`zi ushin jan`aliq ashıp, o`z qizig`iwshilig`in qanaatlandirip, aynaladag`i du`n`yani tanip biliwde tan`laniwi, quwanish sezimin bildiriw qa`siyetlerine iye bolıwi kerek.

«Bala, - degen edi K.D.Ushinskiy, - bir jasar waqtinan-aq xalıq ma`deniyati elementlerin o`zlestire baslaydi, bulardi da`slep, ana tilin biliw joli menen u`yrenedi. Sol sebepli, bizin` pikirimizshe, shan`araqta, balalar baqshasında ta`lim-ta`rbiyalıq jumislardi a`melge asiriwda ana tilinen orinli paydalaniw za`ru`r».²

Bizge ma`lim, ja`miyettin` rawajlanıwında tildin` a`hmiyeti og`ada u`lken. Pu`tkil du`n`ya xalıqlarının` siyasiy, ma`deniy rawajlanıwin tilsiz ko`z aldimizg`a keltirip bolmaydi. Sebebi, til en` a`hmiyetli qatnas quralı, al ja`miyet bolsa qatnasiqsız rawajlanbaydi.

Baqshada bilim beriwdin` na`tiyjeliligın arttırıw, balalardi erkin bilim aliwg`a (mektep ta`limine) tayarlaw, jan`a ja`miyettin` sanalı quriwshiların

2. K.D.Ushinskiy. Tanlangan asarlar. O`quvpeddavnashr. T., 1959, 115-b.

ta`rbiyalaw siyaqli a`hmiyetli ha`m turmisliq waziypalardi sheshiwde ana tili tiykarg`i orindi iyeleydi.

Balalar baqshasi balalardi ha`r ta`repleme, yag`niy fizikaliq, aqiliy, a`dep-ikramliliq, estetikaliq jaqtan ta`rbiyalaw maqsetin alg`a qoyg`an. Bul maqset bolsa balalarg`a ana tilin u`yretiw protsessinde a`melge asiriladi. Baqshada awizeki so`ylewdi jetilistiriw na`tiyjesinde balalar aqil jag`inan rawajlanip, olardin` uliwma ma`deniy da`rejesi artadi. Olar a`tiraptag`i waqiya-ha`diyselerdi, ta`biyat penen ja`miyettin` nizamliliqlarin tu`sinip baradi. Balalarda ana tilinde so`ylewdin` rawajlaniwi olardin` ruwxiy jaqtan da jetilisip bariwina ja`rdem beredi.

Bala sirtqi du`n`yani eslew, sa`wlelendiriw, qiyal, aqil-oy siyaqli ruwxiy protsessler ja`rdeminde, sonday-aq, so`z ja`rdeminde bilip aliw qa`biletine iye. Biraq, balalardag`i intellekt, yag`niy ruwxiy protsessler (eslew, sa`wlelendiriw, qiyal, aqil-oy ha`m t.b.) tek bala organizminin` o`sip bariwi ha`m jetilisiwi menen g`ana payda bolmay, al ana tilinde so`ylewdin` rawajlaniwi menen payda boladi ja`ne jetilisedi.

Eger bala kishkene jasinan baslap ana tilinde duris so`ylewge, so`ylesiwge u`yretilse, ol waqitta bunday bala normal halatta rawajlanadi, yag`niy da`slep ko`z aldina keltiriw, son` pikir ju`ritiw, qiyal etiw qa`bileti payda bolip, bul qa`bilet ha`r bir jas basqishinda jetilisip baradi. Balalarda intellekt penen qatar (parallel) erk-iqrar siyaqli ruwxiy protsess te jetilisip baradi.

Ko`plegen ta`jiriybeler soni ko`rsetti, ana tilinde so`ylewi rawajlanbag`an bala toliq shaxs retinde kamalg`a kelmeydi.

Demek, ta`rbiyashi ha`r qashan soni este saqlawı kerek, so`z bul mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalarda barliq ruwxiy protsesslerdin` rawajlaniwına ja`rdem etiwshi qural bolip esaplanadi. Balag`a ana tilin u`yretiw menen bir waqitta, olardin` mektepte tabisli oqiwi ushin mu`mkinshilik jaratiladi, miynet etiwge unamli qatnas jasawg`a u`yretiledi. Balalar baqshasinin` barliq ta`lim-ta`rbiyalıq islerinde balalarg`a ana tilin u`yretiw arqalı olardin` so`ylewi jetilistiriledi. A`sirese, ana tilinde so`ylewdi jetilistiriw

shinig`iwlarinda ha`r bir balanin` so`ylewin rawajlandiriw boyinsha jumislar rejelestiriledi. Balalarg`a barliq shinig`iwlardin` mazmuni tek ana tili arqali sin`diriledi. «Ana tili ha`r qanday rawajlaniwdin` tiykari, toliq bilimnin` g`a`ziynesi bolip tabiladi. Ha`r qanday tu`sinik sonnan baslanadi, sol arqali o`tedi ha`m sog`an qaytadi», - dep atap o`tken edi K.D.Ushinskiy.³

So`z baylig`i balag`a barliq sabaqlarda beriletug`in bilimlerdi tez ha`m puqta o`zlestirip aliw ja`ne bul bilim, tu`siniklerdi so`ylew arqali an`latiw imkaniyatin beredi. Bul o`z gezeginde, balanin` jetikligi ushin da ken` jol ashadi. Bilimlerdi puqta iyelewge, oni a`ste-aqirin turmisqa engiziwge de u`yretedi. Ana tili aqilliliqqa ta`rbiyalaw da`regi ha`m qurali bolip esaplanadi.

K.D.Ushinskiydin` pikirinshe, balag`a bilim ha`m ta`rbiya beriwde tildin` a`hmiyeti da`slep ja`miyetlik qubilistin` teren` xaliqshillig`i, onin` milliy xarakteri menen belgilenedi. Ol «tilde teren` ma`nili ko`plegen filosofiyaliq pikirler, shin ma`nisindegi sezimler, og`ada duris, suliw ko`z-qaras, pikirdi bir jerge toplap, ayriqsha diqqat penen islengen miynet izleri, ta`biyat ha`diyseleri menen olardag`i en` go`zzal ra`n`ba`ren`liklerdi joqari da`rejedegi ziyreklik penen seziw, baqlawshiliq, ayriqsha logikaliq bar»⁴ dep ta`riyipleydi.

K.D.Ushinskiy o`zinin` «Ana tili so`zleri» maqalasinda balani ana tili, ana tilindegi so`zler arqali ta`rbiyalaw ma`selesin qoydi. Sebebi, xaliqshilliq da`slep ana tilinde o`z ko`rinishin tabadi. Balanin` o`zine ta`n o`zgesheligi, bilimi, ta`jiriybesi, ruwxiy kelbeti a`ne, sol tildin` ta`sirinde qa`liiplesedi. Shayir Zul`fiya aytip o`tkenindey: «Ana tilin jetik u`yrengen adam ana jurtinin` tariyxin toliq u`yreniw baxtina erisedi».

Ana tili balalarda watandi su`yiw, internatsionalliq sezimlerdi jetilistiriwde, balalardin` ma`deniy da`rejesin arttirip bariwda qu`diretli qural bolip xizmet etedi. Demek, ana tili balalardi aqil - parasatliliq jaqtan ta`rbiyalaw qurali bolip tabiladi.

Balalar baqshasinda ta`rbiyalanip atirg`an bala doslari menen oynaydi,

4. K.D.Ushinskiy. Tanlangan asarlar. O`quvpeddavnashr. T., 1959, 315-b.

5. Sohda, 332-b.

qolinan kelgeninshe miynet etedi. Bul protsesste o`zinin` ha`reketlerine baha beriwge, pikirin basqalarg`a tu`sinikli etip aytiwg`a u`yrenedi.

Bala baqlaw ha`m so`ylew arqali du`n`yani, jaratilisti bilip aladi: a`tiraptag`i zat ha`m buyimlardin`, waqiya menen ha`diyselerdin` atlarin, sipatin ja`ne belgilerin, qa`siyetlerin uqsas, sonday-aq, o`zgeshe ta`replerin aytiwg`a u`yrenedi.

Ana tili arqali balalar ata-babalarinin` tariyxin, ma`deniyatin, qa`diriyatlarin, u`rp-a`detlerin bilip aladi, xaliq awiz-eki a`debiyati, ko`rkem a`debiyat, ko`rkem-o`ner menen tanisadi.

Balalar baqshasinda ta`rbiyalanip atirg`an bala doslari menen oynaydi, qolinan kelgeninshe miynet etedi. Bul protsesste o`zinin` ha`reketlerine baha beriwge, pikirin basqalarg`a tu`sinikli etip aytiwg`a u`yrenedi.

Bala baqlaw ha`m so`ylew arqali du`n`yani, jaratilisti bilip aladi: a`tiraptag`i zat ha`m buyimlardin`, waqiya menen ha`diyselerdin` atlarin, sipatin ja`ne belgilerin, qa`siyetlerin uqsas, sonday-aq, o`zgeshe ta`replerin aytiwg`a u`yrenedi.

Balalardin` so`z so`ylewin rawajlandiriw ma`selesi pedagogikanin` a`hmiyetli ma`selelerinen biri bolip esaplanadi. Balalardin` so`z so`ylewin rawajlandiriw boyinsha uzaq ha`m ko`p jillar dawaminda izertlew jumislari alip barildi. Bul ma`sele boyinsha belgili ilimpazlar, a`meliyatshi-pedagoglar, metodistlerden Y.I.Tixeeva, N.M.Shelovanov, N.M.Aksarina, N.F.Lasigina, Y.K.Kaverina, G.L.Rozengart-Pupko, G.M.Lyalina, V.A.Petrova, N.S.Karpinskaya, I.A.Panina, S.L.Novoselova, I.V.Zverigina, I.M.Kononova, N.N.Palagina, M.I.Popova, I.I.Radina, F.Kadirova, R.M. Kadirova ha`m basqalar izertlew jumislarin alip bardi.

Bala o`mirinin` birinshi jili en` juwapkerli da`wir bolip, bul da`wirde balanin` so`z so`ylewinde u`lken o`zgerisler ju`z beredi. Bul balanin` uliwma rawajlaniwinda ko`zge taslanadi.

Bala tayar so`ylew apparati menen tuwiladi, lekin ol so`ylemeydi. Bunin` bir qansha sebepleri bar:

1. Jan`a tuwilg`an na`reste (go`dek) o`zinin` so`ylew apparatinan paydalaniw ko`nlikpesine iye emes, bul ko`nlikpeni onda payda etiw kerek.

2. Onda so`z so`ylew ushin tema (ob`ekt) joq, ol bul temani (ob`ektti) ja`mlewi kerek.

3. Og`an so`ylewdin` so`z tu`rleri tanis emes, bala olar menen tanisiwi kerek.

4. So`z so`ylew aqil-oy menen baylanisli, sol ushin balanin` aqil -oyin rawajlandiriw kerek.

5. So`z so`ylew adamlardin` bir-biri menen bolg`an qatnasig`inda rawajlanadi, go`dek ele a`tirapindag`i adamlar menen baylanis ornatpag`an boladi.

Mine sol joqaridag`i bag`darlarg`a qarap, balalardin` so`z so`ylewinin` rawajlaniwina basshiliq etiw kerek. Balanin` so`ylew apparatinin` jetilisiwine ha`m so`z so`ylewinin` rawajlaniw protsessinin` tezlesiwine ta`sir etiw kerek.

O`z waqtinda, toliq bahag`a iye bolg`an so`zdi iyelew balada toliq bahag`a iye bolg`an psixikaliq protsesstin` ju`zege keliwinde ha`m oni keleshekte rawajlandiriwdag`i en` a`hmiyetli usillardan biri ekenligin ilimpazlar o`zlerinin` ilimiy-teoriyalik ko`z qaraslarinda da`lillep bergen.

Balada so`z so`ylew erte jastan-aq qa`liplese baslaydi. Bul da`wirde iyelengen so`z balanin` keleshekte ana tilin jetik iyelewinde tiykarg`i da`rek xizmetin atqaradi. Bala tuwiliwdan baslap a`tirapindag`ilar menen so`ylesiw qatnasiqlarina kirisedi, bul qatnasiq arqali o`zindegi bar ku`sh ha`m qa`biletti rawajlandiradi.

Ta`rbiyashi-miyirbiyke bir jastag`i balalardin` so`z so`ylewin jetilistiriwge qatan` itibar beriwi ha`m oni rawajlandiriwg`a tiyisli barliq jumislardi sistemali tu`rde sho`lkemlestiriwi kerek.

Erte jastag`i da`wir balanin` fizikaliq ha`m ruwxiy jaqtan tez (intensiv) rawajlaniw basqishi bolip esaplanadi. Usi jasta orayliq nerv sistemasinin` rawajlaniwinda sezilerli o`zgerisler ju`z beredi, miy fiziologiyaliq jaqtan jetilip boladi.

Ma`selen, jeti aylig`inda balanin` miyi eki esege, bir jasta u`sh esege jetilisedi. Eki jasinda bolsa u`lken adamlar miyi awirlig`inin` jetpis protsentin quraydi.

Bala eki jasar da`wirinde aniq ha`reketlerdi qa`liplestiriw ushin juwapker bolg`an orayliq nerv sistemasinin` bo`limi-kishi miy bes esege, eslew, aqil-oy, so`z ha`m qiyal siyaqli ruwxiy protsessler ha`m iqtiyarli ha`rekettin` rawajlaniwi menen baylanisli bas miy qabig`inin` maydani bolsa eki yarim esege u`lkeyedi.

Fiziologlardin` ilimiy teoriyalarina bola, orayliq nerv sistemasinin` funktsiyalari olardin` ta`biyiy tu`rde qa`liplesiw da`wirinde shinig`iw islew ha`m ta`rbiyalaniwg`a jen`illik penen qayilshiliq bildiredi.

Balanin` u`sh jasqa shekemgi da`wiri onin` so`z so`ylewi, aqil-oyi ha`m biliw ha`reketinin` rawajlaniwi ushin en` qolayli basqish bolip esaplanadi. «Usi da`wirge kelip miydin` so`ylew bo`limi anatomiyaliq jaqtan jetilip boladi, bala ana tilinin` tiykarg`i grammatikaliq tu`rlerin iyeleydi, ko`plegen so`z jiyintig`ina iye boladi. Eger u`sh jasqa shekemgi balalardin` so`z so`ylewine jeterli itibar berilmegen bolsa ol waqitta keleshekte jol qoyilg`an qa`te ja`ne kemshiliklerdi saplastiriw ushin u`lken ku`sh jumsawg`a tuwra keledi», -dep ataydi o`zinin` ilimiy miynetinde M.M.Koltsova.⁶ Bir jastag`i balanin` so`z so`ylewinin` o`z waqtinda ha`m duris rawajlaniwi aqil jag`inan rawajlaniwinin` tiykari bolip tabiladi. So`ylew arqali bala menen u`lken jastag`ilar arasinda ha`r qiyli qatnasiqlar ornatiladi. Jaqsi rawajlang`an so`z ruwxiy protsesslerdin` (eslew, aqil-oy, qiyal ha`m tag`i basqalar) rawajlaniwina, balalardin` baqsha da`wirindegi ha`m onnan keyingi is-ha`reketlerine u`lken ta`sir ko`rsetedi. Balalardin` so`z so`ylewinin` rawajlaniwi menen u`lken jastag`ilardin` so`zining ta`rbiya qurali sipatindag`i roli artip baradi.

Kerisinshe, balanin` baqsha jasina shekem bolg`an da`wirinde so`z so`ylewinin` rawajlaniwina ta`rbiyashi-miyirbiykenin` jeterlishe a`hmiyet bermegenligi na`tiyjesinde balalar baqsha jasinda (3-4 jasta) da so`ylewdi jaqsi iyeley almaydi.

6. M.M.Koltsova. Rebyonok uchitsya govorit`. M.1973, 56-b.

Balalar so'ylewdi biraz keshigip iyelewi sebepli, olardin' so'z so'ylewinde so'zlerdin' mug'dari jetispeydi, grammatikaliq qa'teler, so'zdi aytiwinda kemshilikler og'ada ko'p boladi. Usinin' aqibetinde bala o'z pikirini basqalarg'a bildiriwge qiynaladi, a'tirapindag'ilar menen qarim-qatnasta boliw imkaniyatlari sheklenedi. Na'tiyjede ta'rbiyashilar, ata-analar so'z so'ylew usilinda balalarg'a ta'lim-ta'rbiya beriw imkaniyatlarinan paydalana almaydi. Sonday-aq, so'z so'ylewdin' jeterli da'rejede rawajlanbag'anlig'i balalardin' shaxs sipatinda ha'r ta'repleme ba'rkamal insan bolip jetilisiwlerine keriy ta'sir jasaydi, yag'niy barliq ruwxiy protsessler - tu'siniw, eslew, diqqat, pikir ju'ritiw operatsiyalari, qiyal etiw rawajlaniwdan artta qaladi, olarg'a aqil-parasatliliq, a'dep-ikramliliq, estetikaliq, fizikaliq, miynet ta'rbiyasini beriw imkaniyatlari shegaralanadi. Balanin' so'ylewin bir jastan baslap toliq tu'rde jetilistiriw salasinda alip barilg'an izleniwlerdin' na'tiyjelerine bala, u'lken jastag'ildin bala menen jaqinnan qarim-qatnasta bolip, qolayli sharayatlar jaratiwi so'z so'ylewdi o'z waqtinda jetilistiriw imkaniyatini beretug'in ta'rbiyalik ta'sirdin' tiykarg'i tu'ri bolip tabiladi.

Erte jasqa shekemgi balalarda so'ylewdi jetilistiriwdin' tayarliq basqishi.

Erte jastag'i balalardin' so'z so'ylewinin' rawajlanishi eki da'wirden ibarat:

1) Tayarliq da'wiri. Bul da'wir erte jasqa shekemgi balalardin' o'mirini o'z ishine qamtir aladi;

2) So'z so'ylewdin' erkin rawajlanish da'wiri. Bud da'wirge eki yamasa u'sh jastag'i balalar kiredi.

Balanin' tuwilg'annan keyin erte jasqa shekemgi da'wiri basqalarina salistirg'anda az ha'reketli ha'm «so'z so'ylemey» rawajlanish da'wiri bolip tabiladi. Bul da'wirde balanin' jetilishi ha'm rawajlanishi shan'araq penen yashidegi sharayatqa ja'ne ta'rbiyag'a baylanisli boladi. Lekin, solay bolsa da bul da'wir ha'r ta'repleme tez rawajlanish da'wiri bolip esaplanadi.

Bala o'mirinin' birinshi jilinda balanin' ha'r ta'repleme ta'rbiyasiga u'lken a'hmiyet beriw ha'm to'mendegilerdi a'melge asiriw tiyis ko'riw, esitiw

organlari, seziw ta'sirshen'ligi, emotsionalliq sezimler arqali balanin` jimiwiwin, ku`liwin zat buyimlar menen ha`reket etiwinqa`liplestiriw bolip tabiladi.

Erte jasqa shekemgi balanin` o`mirin to`rt da`wirge bo`lip u`yreniw kerek.

1. Tuwilg`annan eki yarim-u`sh ayliqqa shekem;
2. Eki yarim-u`sh ayliqtan bes-alti ayliqqa shekem;
3. Bes-alti ayliqtan tog`iz-on ayliqqa shekem;
4. Tog`iz-on ayliqtan bir jasqa shekem.

Bul da`wirdegi waziypalar tu`rlishe bolip, sol waziypalar tiykarinda so`z so`ylewdi jetilistiriwge tayarliq jumislari alip bariladi.

So`z so`ylewge tayarliq da`wirinin` o`zi u`sh basqishtan ibarat:

1. Qishqirip jilaw da`wiri (tuwilg`annan eki yarim-u`sh ayliqqa shekem).
2. Bildirlap so`ylew da`wiri (eki yarim-u`sh ayliqtan bes-alti ayliqqa shekem).
3. Til shig`ariw da`wiri (bes-alti ayliqtan tog`iz-on ayliqqa shekem, tog`iz-on ayliqtan bir jasqa shekem).

1. Qishqirip jilaw. Go`dek (tuwilg`annan eki yarim-u`sh ayliqqa shekem) ele o`zinin` so`ylew apparatinan paydalana almaydi, ol tek qishqirip jilaw menen yag`niy ses reaksiyalari arqali ha`r qiyli tilek ja`ne qa`lewlerin bildiredi: «Qarnim ash boldi, awqatlanbaqshiman», «Astim izg`ar boldi, qurg`atin`, «Qarnim awirip baratir» ha`m basqalar.

Na`restenin` qishqirip jilawi belgili bir kommunikativlik waziypasi (qarim-qatnas waziypasi) atqaradi. Qishqirip jilaw da`wirinde sensor protsesslerin rawajlandiriw, ko`riw, esitiw ha`m seziw ta'sirshen`ligin (qorshag`an ortalıqtag`i adamlar ha`m buyimlar menen baylanisli bolg`an ta`sirdi) ta`miyinlew za`ru`r. Balani og`an so`ylep atirg`an u`lken jastag`i adamlarg`a, boyalg`an ja`ne jiltiraq oyinshiqarg`a diqqat penen qarawg`a, ha`rekettegi buyimlardi ko`z benen baqlawg`a a`detlendiriw za`ru`r. Ha`r qiyli seslerge, u`lken jastag`i adamnin` so`zine, qosig`ina, sin`g`irlawıqtin` sin`g`irlisina qulak sala biliw ta`jiriybesin jetilistiriw tiyis. Balalarda ko`riw ha`m esitiw ta`jiriybesin jetilistiriwge ja`rdem beriw za`ru`r. Sebebi bul

ta`jiriybe balanin` uliwma jetilisiwi ushin, a`tirapindag`ilar menen qatnasiqta boliwi ha`m emotsional reaktsiyalardin` payda boliwi ushin u`lken a`hmiyetke iye bolip esaplanadi. Bala bir-bir yarim ayliq (u`sh-bes ha`ptelik) bolg`anda onda da`slepki quwaniw belgileri payda boladi, og`an ku`lip qarag`an, so`z aytqan adamg`a juwap retinde jimiyadi. Bala eki-u`sh aylig`inda bolsa u`lken jastag`i adamlar menen qatnasiqta bolg`anda tek jimiyip g`ana qoymay, al ha`r qiyli sesler shig`ara baslaydi, qoli menen ayaqlarin tez-tez tipirlatadi. Balanin` bunday emotsional ta`sirshen`lik reaktsiyasi onin` organizmin, uliwma jasaw da`rejesin jetilistiredi, ha`reketleri menen dawis reaktsiyasinin` jetilisiwine ja`rdem etedi.

Balanin` o`mirinin` birinshi aylarinda og`an ta`rbiyalik ta`sir ko`rsetiw oni ta`rbiyalaw waqtinda a`melge asiriladi. Olar kompleksli xarakterge iye bolip, bular: a) ko`riw organina; b) esitiw organina; d) seziw organina ta`sir etedi.

Balag`a ta`sir etiw olardi tinishlandiriwg`a, tinishsizligin joytiwg`a qaratilg`an boladi. Bul ushin ha`r qashan u`lken jastag`ilardin ju`zlerinde quwanish belgisi, jimiyiw halatlari boliwi, so`z irg`ag`i mu`la`yim, jumsaq boliwi tiyis. U`lken jastag`i balanin` ayaq-qollarin, arqasin siypalaydi, kewlin aladi, erkeletedi ha`m t.b. Mine, usi ha`reketlerdi bala menen «so`ylesiw» arqali orinlawi za`ru`r. Bunday «so`ylesiw» mazmuni jag`inan og`ada a`piwayi bolip tabiladi. Bundag`i tiykarg`i maqset, balani tinishlandiriwdan, og`an o`z mehirin bildiriwden ibarat (Sa`lim, Sa`limjan jilama, ha`zir sag`an awqat beremen. Jilama erketayim, tinish g`ana uyqilaysan`. Seni hesh kim ko`termedi me, ha`zir men seni seylge alip shig`aman ha`m t.b.). Balanin` o`mirinin` birinshi ayinin` son`i ha`m ekinshi ayinin` basinda qarim-qatnasi jedellesedi. Bul da`wirde balada unamli-emotsional halatlar payda bola baslaydi. Bul da`wirde u`lken jastag`ilardin` ku`ndelikli ta`rtip qag`iydalarinda ha`m shiniqtiriw payitlarinda balanin` ko`riw, esitiw ha`m seziw organlarina kompleksli ta`sir etiwdi a`melge asiradi (birinshi aylardag`i kompleksli ta`sir etiwdey).

Balanin` ko`riw ha`m esitiw organina ta`sir etiw protsessinde balanin` na`zerin o`zine qaratiwi ha`m oni bir neshe minut uslap turiwi kerek.

Bala menen «so`ylesiw» tinish halda, bala o`mirinin` birinshi aylarında «so`yleskendey» boliwi kerek. «So`ylesiw din`» mazmuni da`slepki waqittag`iday (bir aylig`indag`i siyaqli) a`piwayi bolsa da, ses ırg`ag`i ha`r tu`rlilikti talap etedi. Bul ayda balanin` dawis reaktsiyasi ta`sirli bolip baradi: ko`terin`ki dawista, qishqirip. qiqirlap ku`le baslaydi. U`lken jastag`ilardin` bala menen «so`ylesiwi» balanin` qishqirip jilawin toqtatadi. Bul balanin` u`lken jastag`ilar menen qarim-qatnasi bir qansha jetiliskenenin da`rek beredi.

2. *Bildirlap so`ylew da`wiri.* Bul da`wirge eki yarim-u`sh ayliqtan bes-alti ayliqqa shekemgi waqit kiredi. Bul aylarda balalarda seziw qa`biletin tag`i da jetilistiriw ha`m qabil ete aliwin qa`liplestiriw ushin za`ru`rli sharayatlardi jaratiw tiyis.

Bala bul da`wirde ayirim buyimlardi (shiyshe ha`m sin`g`irlawiq) ajiratadi, o`zine jaqin adamlardi basqalardan ajirata baslaydi, anasin ha`m o`zine jaqin adamlardi ko`rgen waqitta taniydi.

Balada seslerdi diqqat penen tin`law ha`m bir-birinen ajiratiw qa`bileti jetilise baslaydi, tanis dawis diqqatin da`rriw o`zine tartadi, tinishlandiradi ha`m quwandiradi.

Bala to`rt ayliq bolg`anında sin`g`irlawiqtin` dawisina yamasa ko`rinbey shaqirip atirg`an adamnin` sestine basin buradi ha`m oni tawip aladi.

Usi ayda balanin` diqqatin muzikali seslerge tartiw kerek. Qosiqlar, muzikali oyinshiqlardan` ritmli jan`lawi balada quwnak keypiyat tuwdiradi, onin` diqqatin u`lken jastag`ilardin` muzika dawisina u`ylesimli tu`rdegi su`wrette bayraqsha, oramal menen atqarilatug`in ha`reketlerine awadi.

Bala to`rt ayliq bolg`anda mirsildap ku`ledi, ol o`zi menen ha`r ku`ni qarim-qatnasta bolatug`in adamlarg`a ku`ta` u`yrenip qaladi. Sonin` ushin balag`a tez-tez so`z aytip turiw kerek. U`lken jastag`ilar balalar menen qatnasiqta boliw protsessinde balada seske juwap retinde ses shig`ariw qa`biletin payda etiw ha`m jetilistiriw kerek. Bala u`sh-to`rt ayliq bolg`anda: «ma-ma»,

«a-ta», «a`j-a`j», «ba-ba», «a-na», «awa», «a-pa» siyaqli u`nli sesler ko`birek bolg`an buwinlardi ta`kirarlawina a`hmiyet beriw kerek. Balada «mirsil»daw qa`biletin jetilistiriwge ha`reket etiw onin` tilinin` shig`iwina ja`rdem беретug`in artikulyatsiya apparatinin` jetilisiwine ha`m seske qulaq sala biliw ha`reketin rawajlandiriwge a imkaniyat jaratadi.

Eger bala u`lken adam ta`repinen aytilg`an («Ma-ma-ma-ma») buwindi ta`kirarlasa, og`an ku`lip qarap (maqullaw ma`nisinde), siypalap qoyiw ha`m ja`ne bir ma`rte quwanish penen shinig`iwdi ta`kirarlaw kerek.

Shinig`iwdin` aqirinda a`kesi yamasa anasi (ta`rbiyashi-miyirbiyke) balanin` ha`reketin ja`ne bir ma`rte maqullaydi. Maqullaw waqtinda so`zlerdi toliq aytiw kerek.

3. *Til shig`ariw da`wiri.* Bala bes-alti ayliq bolg`anda u`lken jastag`ilar, balalar, haywanlar, a`tirapindag`i oyinshiqlar, buyimlar menen ko`birek qizig`a baslaydi. Bala olardin` ha`mmesin bir-birinen jaqsi ajirata aladi: tanis emes adamlardi ko`rgende olardan ju`zin buradi, ha`tteki, jilap jiberiwi mu`mkin. U`lken jastag`ilardin` awzinan shig`ip atirg`an seske qulaq salad, sestin` aytiliwin ha`m ayirim bir so`zlerdi ajiratadi, u`lken jastag`ilardin` dawis irg`ag`in an`lag`an tu`rde juwap beredi, oni so`zinin` mazmuni menen baylanistira aladi. Solay etip so`ylep biliwdin` elementar funktsiyasin orinlay baslaydi.

Ma`selen, a`kesi yamasa anasi quwirshaqti ko`rsetip, onin` qalay oying`a tu`setug`inin ko`terin`kilik penen aytip ko`rsetedi. Yamasa quwirshaq stol u`stinen tu`sip ketkende, olar dawisina ashiniw irg`ag`in berip, sol sharayatqa say so`zlerdi aytadi. Usi arqali u`lken jastag`ilar ha`reketi menen dawis irg`ag`ina ma`nis, mazmun beredi, yag`niy olar, quwirshaq jig`ilip tu`sti, onin` ayag`i awirip atir, ol jilap atir, og`an miyirbanliq etiw kerek (oni siypalap qoyiw kerek) siyaqli ga`pler menen balani jubatadi

So`z so`ylewdi jetilistiriw, u`lken jastag`ilardin` so`zin tu`siniw, jetik so`ylewge tayarlaw usi jastag`i balalar ta`rbiyasinin` a`hmiyetli waziypasi bolip tabiladi.

Bala jeti ayliq bolg'anında u'iken jastag'ıldin` og'an bergen sorawına («Anan` qayda?», «Saat qayda?») qarap jaqın jerde turg'an adamg'a yamasa diywalda, shkaf u'stindegı buyimg'a basin burıp qaraydı ha'm ko'zi menen izlep tabadı.

Segiz-tog'iz ayliq bolg'anda atı aytilg'an buyımdı qunt penen izleydı ha'm ol buyım qay jerde tursa da, onı ko'zi menen izlep tabadı. Bala altı ayliqtan togız ayliqqa shekem qayta-qayta aytilg'an so'zlerdı, «shappatla ha'y shappatla», «sin'g'ir-sin'g'ir», «a'ssalam», «xosh-xosh», «qolin'di ber», «tez-tez» siyaqlı ha'reketlerdı ajırata baslaydı ha'm olardı shin kewilden orinlaydı, tanıs ha'reketlerdı bildiretug'in so'zlerdı («otır», «jat» siyaqlı) tu'sinedı.

A'tirapındag'i adamlardıń so'zin tu'sine baslag'an son`, balada jetik so'ylew belgileri payda boladı. A'tirapındag'ıldin` ta'sirinde bala u'iken jastag'ılar aytıp atırg'an seslerge elikley baslaydı, bul seslerdı qayta-qayta ta'kirarlaydı, ses reaksiyalarına diqqat penen qulaq saladı. Usı ta'rizde balada jetik so'z so'ylewdı jetilistiriwge sharayat jaratıladı.

5-6 ayliqtan 9-10 ayliqqa shekemgi balalarda so'z so'ylewdı rawajlandırıwdin` tiykarg'i waziypası u'iken jastag'ıldin` so'zinde ushırasatug'in ses birikpelerin tu'siniwge ha'm og'an eliklewge u'yretiwden ibarat bolıp tabıladı.

Bunday dara-dara tu'rdegi shinig'ıwlar o'tkeriwden tisqari, toparlar menen de oyın-shinig'ıwlar o'tkeriledı.

Shinig'ıwdin` mazmunı ha'm onı o'tkeriw metodikası balalardıń so'z so'ylewin rawajlandırıwdin` maqset ha'm waziypalarına baylanisli boladı.

Qorshag'an ortalıqtı tu'siniwge, zat ha'm buyımlardıń, oyınshıqlardıń atların bilip alıwg'a ha'm onı tu'siniwge u'yretiw balalardıń ko'riw, esitiw ag'zalarına ta'sir etiw arqalı a'melge asiriladı. Bul ushin a'lbette, sorawdan paydalaniw kerek. Ma`selen: Shiq-shiq qayda? Miyaw-miyaw qayda? Wa`w-wa`w qayda? Qo-qo qayda? ha'm t.b.

Shinig'ıwdin` barısı ha'r qiyli boliwi mu'mkin. Ayırım jag`daylarda u'iken jastag'ılar (miyirbiyke-ta'rbiyashi), en` da'slep balanin` esitiw ag'zasına

ta'sir etedi-sin`g`irlawiqti sin`g`irlatadi, son` soraw beredi: «Salima, ku`shigin` (pishig`in`) qayda? Keyin sin`g`irlawiqti sin`g`irlatadi. Ayirim jag`daylarda balanin` tu`sinigin ku`sheytiw maqsetinde zat ha`m buyimdi (oyinshiqti) balanin` aldina alip keledi. Bala oni qolina aladi, jaqsilap ko`redi. Son` ta`rbiyashi bul oyinshik (zat-buyim)ti jasiradi ha`m baladan: «Salima, ku`shigin` (pishig`in`) qayda?»-dep soraydi. Bala aytilg`an zatti qunt penen izleydi ha`m oni tapqannan son`, qoli menen oni ko`rsetedi yamasa u`lken jastag`ilar bala menen birge izleydi ha`m «Mine, ku`shik (pishiq)» dep aytadi. Bul shinig`iw bir neshe ma`rte ta`kirarlanadi.

Ha`reketlerge eliklew ha`m sol ha`reketlerdi tu`sinip aliwdi rawajlandiriw ushin: «Shappat-shappat», «Xosh-xosh», «Qolin`di ber», «A`ssalam» ha`m basqa oyunlar o`tkeriledi.

Balalardi bul oying`a u`yretiwden aldın u`lken jastag`ilar so`z benen ha`reketti birge qosip alip bariwi kerek. Ma`selen, «Shappat-shappat» oyunında balanin` eki qolin uslap, oni shappatlattiradi, bala shappatlap atirg`anda «shappat-shappat» so`zin aytip turadi. Bul ha`reket so`z ja`rdeminde bir neshe ma`rte ta`kirarlang`annan son`, balag`a bul ha`reketti erkin orinlaw usinis etiledi. U`lken jastag`ilar tek so`zdi ta`kirarlap turadi.

9-10 ayliqtan 1 jasqa shekemgi da`wir. Bul da`wirdegi ta`rbiyanin` en` a`hmiyetli waziypasi so`z so`ylewdi jetilistiriwden ibarat. Balada jaqin adamlardin` ha`m balalardin` atin bir-birinen ajiratiw ta`jiriybesin payda etiw, oni a`tirapindag`i ayirim buyimlar, oyinshiq, haywanlar ha`m en` a`piwayi ha`rekettin` ati menen tanistiriw, balanin` passiv so`zligin bayitiw za`ru`r.

Balani u`lken jastag`ilardin` og`an aytqan ha`m og`an tu`sinikli bolg`an o`tinishin, ati aytilg`an adamdi yamasa buyimdi tabiw, belgili bir ha`reket, a`meldi orinlaw siyaqli o`tinishlerdi orinlawg`a u`yretiw tiyis. Ne islew, oyinshiqlardan qalay paydalaniw kerekligin balaga ko`rsetiw, yadina saliw kerek. Bala bir jasqa tolg`anda onin` mu`mkin emes degen so`zdin` ma`nisin tu`siniwine erisiw ja`ne bul so`zdi og`an u`yretiw kerek. Bala bir jasqa tolg`anda

a`ke, ata, a`je, ana, apa, papa, imma, kuku, miyaw-miyaw, wa`w-wa`w siyaqli 8-10 so`zdi biyma`lel aytiwg`a erisiw kerek.

Bul jasta (9-10 ayliqtan 1 jasqa shekem) so`ylewdi rawajlaniriw boyinsha waziypalardi orinlaw ushin balani ta`rbiyalaw waqitlarinan o`nimli paydalaniw kerek. Usi jasqa kelip balanin` turmisi bir qansha quramalasadi: awqatlaniw quramina ha`r qiyli tu`rdegi aziq-awqatlar kirgiziledi, kiyim-kensheklerdin` jan`a tu`rlerinen paydalaniladi, ma`deniy-gigienaliq a`detler qa`liplestiriledi. En` a`hmiyetlisi sonda, endi u`lken jastag`ilardin` ku`ndelikli ta`rtip qag`iydasinda jew, kiyiniw ha`m basqalar menen baylanisli bolg`an ha`reketlerin qa`liplestiriw maqsetinde balalardi a`ste-aqirinliq penen jetilistirip baradi.

Endi onda ha`r qiyli tu`rdegi predmetlerdi (zat-buyimlardi), ha`reketlerdin` atin (stol, saat, quwirshaq, ku`shik, ko`ylek, botinka, tapochka, jew, kiyin, ber, alip kel ha`m t.b.) bildiriwshi so`zlerdi tu`siniw jetilisedi. Olar o`zlerinin` ha`reketin u`lken jastag`ilar ta`repinen qalay bahalanip atirg`anlig`in tu`sinip baradi. O`z tu`siniklerin da`slep ha`reketlerde, imlaw arqali, dawis irg`aqlarinda sa`wlelendiredi. Son`inan bolsa belgili bir a`hmiyetke iye bolg`an ayirim uliwmalastiriwshi so`zlerdi qollanadi.

Bir jastag`i balalar menen so`ylewdi rawajlandiriw ushin ha`r qiyli shinig`iwlar o`tkeriledi. Bul jasta balalardin` so`ylewin rawajlandiriw qurallari ken`eyedi. Syujetli oyinshiqlar, quwirshaq ha`m haywanat tu`rindegi oyinshiqlar menen o`tkeriletug`in shinig`iwlarg`a u`lken a`hmiyet beriledi, birinshi ma`rte predmetlerdi sa`wlelendiriwshi su`wretlerdi ko`rsetiw shinig`iwi kirgiziledi, yag`niy oyin-jubatiwshilarinan paydalaniladi («Shappat ha`-shappat» ha`m basqalar). Qisqa qosiqlar, shayir qosiqlarin aytip, oqip beriwde kirgiziledi.

So`zdi tu`siniw qorshag`an ortalıqtag`i predmetlerdi men`geriwdin` ken`eyiwi protsessinde rawajlanadi. Usi jasta shinig`iw waqtında paydalanatug`in metod, bul ati aytilip atirg`an zat-buyimdi ko`rsetiwden, sonday-aq, ha`reketti predmet penen ko`rsetiwden ibarat.

Ko`rsetiw shinig`iwdin` maqsetine qarap ha`r qiyli o`tkeriledi. Belgili bir predmetti bildiriwshi so`zdi tu`siniwdi o`zlestiriw ushin en daslep sol predmet

ko`rsetiledi. Ma`selen, ku`shik yamasa qoraz oyinshiqti ko`rsetip, «Wa`liy, qara bul qaysi jerde ekenligin ko`rset. Mine, bul-qoraz. Mine, onin` basi, quyrig`i qay jerde, pa`njeleri qay jerde, ko`rset». Aldin o`zi usi predmetlerdin` bo`leklerin ko`rsetedi, son` baladan ko`rsetiwdi soraydi.

Zat ha`m buyimlardi (oyinshiqlardi) ja`ne ha`reketlerdi bir waqittin o`zinde ko`rsetiw metodinan paydalanip shinig`iwlar o`tkeriledi.

Ma`selen: «A`jayip qapshiq» atli didaktikaliq oyin shinig`iwinda qapshiqtin` ishine ku`shik, pishiq, qoraz siyaqli oyinshiqlar salinip, olar izbe-iz balalarg`a ko`rsetiledi, ati aytiladi, qalay juwiriwi, qanat qag`iwi, shaqiriwi ha`m basqada ha`reketleri ko`rsetiledi.

Usi jastag`i balalar (erte jastag`i) «ber», «al», so`zlerin tu`siniwge ha`m oni o`zlestirip aliwg`a u`yretiledi.

Bul ushin shinig`iwdi to`mendegishe sho`lkemlestiriw mu`mkin. U`lken jastag`ilar aldi menen kishkene balani qolindag`i oyinshiqti beriwege u`yretiwi kerek: «Karima, mag`an ku`shikti ber». Son`inan arnawli oyin-shinig`iwdi sho`lkemlestiredi: «Karima, men sag`an qoraz alip keldim. Qara, qanday suliw. Ma`, qorazdi al». Bala qoraz benen azg`ana oynag`annan keyin, «Karima, endi qorazdi mag`an ber»-deydi. Al ha`m ber so`zleri qatnasqan ga`p penen so`zlerdi bir neshe ret ta`kirlaw mu`mkin.

9-10 ayliqtan bir jasqa shekemgi balalarda oyin-shinig`iwlar protsessinde u`lken jastag`ilardin` so`zin tu`siniw da`rejesi, a`tirapindag`ilar menen tanisiw shen`beri ken`eyedi, aytilg`an na`rseni ko`z juwirtip tabiwg`a yamasa a`kelip beriwege u`yrenedi. Sirtqi ko`rinishi ha`r qiyli bolg`an, biraq atamasi birdey oyinshiqlardi ko`rsetip, olardin` atin aytadi, ha`r qiyli oyinshiqlar menen birdey ha`reket etiwge u`yrenedi. Ma`selen, ku`shik ha`m pishiqqa awqat beriwi, mashina ha`m arbashani ju`rgiziwi, su`wrettegı zattin` ne ekenligin aytip beriwege u`yrenedi. Balalar u`lken jastag`ilar menen u`zliksiz qatnasta bolıw protsessinde tek sesler ha`m belgilerden paydalanip qoymay, so`zlerden de paydalana aliw ta`jiriybesin iyeleydi.

Solay etip, ana tili mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalardi ruwxiy jaqtan rawajlandiriwda, olardin` ma`deniy da`rejesin ko`teriwde, a`tiraptag`i waqiya-ha`diyseler, ta`biyat penen ja`miyet nizamliliqlarin tu`sinip aliwinda, mektepte tabisli oqiwi ushin negiz jaratiwda, miynet etiwge unamli qatnasta boliwg`a u`yretiwde, aqil-parasatliliq ha`m a`dep-ikramliliq ta`rbiyani a`melge asiriwda, du`n`yani, jaratilisti bilip aliwda, xalqimizdin` ma`deniy miyrasin u`yreniwinde tiykarg`i qural bolip xizmet etedi.

1.2. Balalardin` so`ylewin rawajlandiridn` o`zine ta`n o`zgesheliklari

O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan Respublikalarinin' "Bilimlendiriw haqqinda"gi Nizamlarinda ha'm «Kadrlar tayarlawdin' milliy bag'darlama»sinda sirt elli ka'siplesleri menen ba'sekige belsene tu'se alatug'in, sol jarista Watanimizdin' ar-namisin abiroyin ma'rdana qorg'aytug'in ha'r ta'repleme u'ylesikli rawajlang'an jetik (balalardi) qa'nigeni ta'rbiyalap kamalg'a keltiriw milliy ta'rbiyamizdin' bas maqseti etip belgilengen.

Ha'r bir insan balasinin' shaxs bolip qa'liplesiwi kishi jastan aq jetilisip baradi. Balalardin' kelesheginen u'mitlenetug'in ja'miyet bul iske nemquraydi bolmay, al og'an belsendilik penen qatnasadi. Ja'miyetimizdin' keleshegi bolg'an jas a'wladtin' jeke insaniylik o'zgesheliklerin qa'liplestiriwge mektepke shekemgi ta'rbiya orinlarinda ta'rbiya ma'selesine pedagogikalik ha'm psixologiyalik ko'z-qarastan qatnas jasaw ju'da' u'lken a'hmiyetke iye.

Eki jasqa shekemgi balalarda so`ylew, iyelew protsessi eki da`wirden ibarat boladi.

1. Bir jastan bir jas alti ayg`a shekem;
2. Bir jas alti ayliqtan eki jasqa shekem;

Ha'r eki da`wirde de balanin` so`z so`ylewin rawajlandiriw boyinsha to`mendegi waziypalardi a`melge asiriw ko`zde tutiladi:

- a) so`zdi tu`siniw ha'm eliklew ta`jiriybesin rawajlandiriw;
- b) balalardin` so`zligin bayitiw;
- d) so`zdi a`tirapindag`ilar menen qatnas jasaw qurali retinde qa`liplestiriw.

Bir jastan bir jas alti ayg`a shekemgi da`wirde so`z so`ylewdi rawajlandiridn` a`hmiyetli waziypasi:

1. Balanin` u'lken jastag`ilardin` so`zin tu`siniwin rawajlandiriw;
2. U'lken jastag`ilardin` so`zine eliklew arqali jetilisen so`zdi rawajlandiriw;

Balanin` u`lken jastag`ilardin` so`zin tu`siniwin rawajlandiriw. Bul protsess ma`nisine tu`sinetug`in so`zler jiyintig`in ken`eytiw bolip, onin` mazmunina to`mendegiler kiredi: 1) o`zinin` ha`m jaqin adamlarinin` atin; 2) kiyim-kenshekler, mebellar, idis-tabaqlardin` atin; 3) bir jerden ekinshi jerge barg`anda transport qurallarinin` atin; 4) o`zine tanis bolg`an haywanlar menen o`simliklerdin` atin; 5) o`z denesinin`, oyinshiq haywanlar denesinin` ayirim bo`lekleri (ayaq-qollar, bas, awiz, qulaq, ko`z) nin` atin bilip aliw.

Ku`ndelikli turmista orinlanatug`in a`piwayi is-ha`reketlerdi bildiriwshi so`zlerdi (jat, uyiqla, otir, kiyinemiz, oynawg`a baramiz ha`m t.b.), oyin ja`ne shinig`iw protsessinde isletiletug`in so`zlerdi (o`shir, kiydir, ash, jap ha`m t.b.) bilip aliw esabinan balada ma`nisine tu`sinetug`in so`zler jiyintig`i ken`eyip baradi.

Jetik so`ylewdi jetilistiriwge bala ta`repien tez-tez esitip turilatug`in ses dizbekleri menen so`zlerge eliklew arqali erisiledi.

Erte jastan bir jas alti ayg`a shekemgi bala tan` qaliw, shad boliw, narazi boliw, qapa boliw siyaqli jag`daylardi bildiriwshi ayirim intonatsiyalardi ta`kirarlay aliwi, jaqin adamlardi (ana, a`ke, apa, ag`a ha`m t.b.) ja`ne tanis buyimlar ha`m oyinshiqalardi (kese, krovat, stol, ayiwadin` balasi, quwirshaq ha`m basqalar), tanis is-ha`reketlerdi (otir, tur, mag`an ber, bosatip jiber ha`m t.b.) bildiriwshi so`zlerdi aytip, o`zinin` so`zligin jetilistirip baradi. Sonday-aq, usi jastag`i balalar qisqa gu`rrin`lerdi, qosiq, ha`zil-da`lkeklerdi tu`sinedi, onsha quramali bolmag`an tapsirmalardi orinlaydi. Endi bala so`zlik toplaninin` ken`eyiwi negizinde, aldın tu`siniw, bilip alg`an so`zlerin belsene islete baslaydi, qisqa ga`plerdi ha`m ayirim so`zlerdi ta`kirarlaydi.

Bala bir jas alti ayliq bolg`anda ayirim na`rselerdin` belgisin, jag`dayin ha`m waziypaların bilip aliwg`a ha`reket etedi. Lekin, bul belgilerdi o`zi ayta almaydi. Sonin` ushin u`lken jastag`ilardin` ja`rdemine mu`ta`j boladi. Ma`selen, u`lken jastag`ilar (miyirbiyke-ta`rbiyashi) bilay deydi: «Qara, mende kishkene kubik, sende u`lken kubik bar», «Mine, bul-alma, onin ren`i qizil, o`zi

mazali» ha`m t.b. Balalar bir jas alti ayliq boliwi menen u`lken jastag`ilardin bolip o`tken ha`diyseler haqqindag`i ga`plerin tu`sine baslaydi.

Ma`selen, «Bu`gingi seyilde balalar go`jeklerdi awqatlandiradi. Gu`lchehra go`jeklerge geshir berdi».

Bala a`ste-aqirinliq penen u`lken jastag`ilardin` aytip so`ylew ko`rsetpesi tiykarinda onsha quramali bolmag`an tapsirmalardi orinlay baslaydi. Bul tapsirmalar «Ko`rpeni tap. Quwirshaqti ora» siyaqli jumislardan ibarat boliwi mu`mkin.

Bala bir jas alti ayliq bolg`anda ol aytatug`in so`zlerdin` mug`dari otiz-qirqqa jetedi. (Ma`selen, «ana», «apa», «dayi apa», «a`je», «dayi», «ag`a», «a`japa» ham basqalar). A`ne, sol so`zler menen bir qatarda, balalar o`zine za`ru`r bolg`an so`zlerdi de bilip aladi. Sonin` ishinde, «ma`», «al», «ber» ha`m basqalar. Usi jastag`i bala ayirim so`zlerdi u`zil-kesil etip, im menen eplep aytip beredi. Bunday so`ylew «situatsiyaliq so`ylew» (jag`dayg`a baylanisli so`ylew) dep ataladi. Sebebi, bunday shala so`ylewdin` ma`nisin balag`a jaqin adam yag`niy onin` anasi yaki a`kesi g`ana tu`sindirip bere aladi. Balanin` so`z so`ylewinin` rawajlaniwindag`i usi da`wirdin` xarakterli belgisi sonnan ibarat, bala aytip bere alatug`in so`zlerdin` mug`dari og`ada az boladi. Bul da`wirde balanin` bir jastan bir jas alti ayliq da`wirine shekem so`zligi jetilisip a`ste-aqirin tolisip baradi. Usi da`wirde so`z so`ylewdin` jetilisiwi tiykarinan a`tiraptag`i adamlardin` so`zin tu`siniw qa`biletinin` joqarilawi, o`zine qarata aytilg`an so`zlerdi jaqsiraqtu`sinip bariwi tiykarinda ju`z beredi. Onin` passiv so`zligi bayip baradi, bala ele so`yley almaydi, basqalardin` so`zlerin ko`birek esitedi, so`z ha`m so`z dizbeklerin o`zlestirip baradi.

Bir jas alti ayliqtan eki jasqa shekemgi da`wiri so`z so`ylewdi jetilistiriwdin` ekinshi da`wiri bolip esaplanadi. Bul da`wirde so`zdi tu`siniw qa`biletleri olardin` jetilisken so`zi rawajlaniwinan bir qansha ozip ketedi. Eliklewdin` joqarilawi na`tiyjesinde eki jasqa qa`dem qoyg`an balalardin` aytatug`in so`zlerinin` sani artip, eki ju`z-u`sh ju`zge jetedi; olardin` so`zligindegi so`zler quraminda a`tiraptag`i adamlardi an`latatug`in so`zler (qiz

bala, ul bala. apa, dayi apa, dayi, ata, a`je, a`japa) u`yde ha`m u`yden sirtta (bag`da, ha`wlide, ko`shede) bolatug`in na`rselerdi an`latiwshi so`zler.

Ayirim haywanlar menen o`simliklerdi, ha`r ku`ni ko`rip turatug`in is-ha`reketlerdi bildiriwshi so`zler bolip olar so`zlik toplanin ken`eytip baradi. Sonday-aq, usi jastag`i balalar so`z dizbeklerinin` (kese stoldin` u`stinde turipti; su`t kesede; ana jerde, mina jerde) ma`nisin duris tu`siniw qa`biletine iye boladi ha`m olardi o`z orninda isletiw ko`nlikpesi a`ste-aqirin qa`liplesip baradi. Endi balalar u`lken ha`m kishi zatlar bir-birinen ajirata aladi, ren`lerdi pariqlay aladi (qizil, ko`k, sari, ko`kshil), buyimlardin` basqa belgilerin (taza, patas, mazali, shiyrin ha`m basqalardi) biliwge umtiladi. Balanin` so`z so`ylewinin` bul o`zgeshelikleri so`zliginin` bayip bariwina, jetilisiwine u`lken ta`sir etedi. Balalar eki jasqa qadem qoyg`anda olarda uliwmalastiriw qa`bileti qa`liplese baslaydi. Bul so`ylew xizmetin xarakterlewshi tiykarg`i o`zgeshelik bolip tabiladi. Ma`selen, bala on aylık ha`m bir jas bolg`anda «Kese qayda?» degen sorawg`a tek o`zinin` awqat jeytug`in kesesin ko`rsetedi. Eki jasqa qa`dem qoyg`anda ol qarim-qatnas islew, a`tirapindag`i buyimlar menen tanisiw protsessinde usi sorawg`a juwap retinde ha`r qiyli ren`degi, ha`m o`lshemdegi keselerdi ko`rsetedi. Keselerdi su`wretlerdin` ishinen tanip aladi.

Eki jasar bala buyimlardin` arasindag`i baylanis penen qatnasiqlardi da tu`sine baslaydi. Sonin` ushin u`lken jastag`ilar balalardin` diqqatin buyimlar menen ha`reketler arasindag`i o`z-ara baylanisliliqqa tartiw kerek. Ma`selen, qag`azg`a su`wret saliw ushin qa`lem kerek, awqat jewge qasiq kerek ha`m t.b.

Balanin` so`zi ma`nili bolip baradi. Aldin onin` so`zleri tek talaplarin bildirgen bolsa, endi so`zdin` atama beriw xizmeti barg`an sayin ku`sheyip baradi. Bul balanin` «Bul ne?», «Ati qanday?» degen sorawlari da aniq ko`zge taslanadi.

Ol endi a`ste-aqirinliq penen imla arqali o`zinin` tilekleri menen talaplarin bildiredi. U`lken jastag`i adamlar aytqan so`z ha`m so`z dizbeklerine eliklep, olardi ta`kirarlaydi, qosiq, namali qosiq erteklerdi esitip, ondag`i ayirim irg`aqlardi aytiwg`a bazi bir so`zlerdi ta`kirarlawg`a u`yrenedi. Onin` so`zi

grammatikaliq jaqtan biraz qa`liplesedi. Ol ayirim almasiqlardi (men, sen, biz, mag`an siyaqli) qollana baslaydi, ra`wishlerdi (ana jerde, mina jerde), kelbetliklerdi (u`lken, kishkene, jaqsi, jaman, mazali) o`z orninda isletiwge ha`reket etedi. Olar is-ha`reketlerdi bildiriwshi feyillerdi de duris qollana baslaydi. So`zinde bas ga`p penen dizbekli ga`pten du`zilgen da`slepki qospa ga`pler de payda boladi.

Bala seske eliklewden a`dettegi so`zlerdi isletiwge o`tedi (saatti «shiq-shiq» dewdin` ornina saat dep, ku`shikti «wa`w» demey, ku`shik dep qollanadi ha`m t.b.).

Bala o`zine berilgen sorawlarg`a tu`sinip juwap qaytaradi, u`lkenlerge ko`birek sorawlar beretug`in boladi. U`lken jastag`ilar balani sorawlarg`a juwap beriwge u`yretiwi za`ru`r. Bul ushin balag`a soraw berip, son` o`zi usi sorawg`a juwap qaytariwi tiyis.

Bala o`mirinin` ekinshi jasi onin` ana tilinde so`z so`ylewin rawajlandiriwdin` a`hmiyetli da`wiri bolip esaplanadi. Sonin` ushin pedagogikaliq protsesstin` pu`tin bir sistemasinda ana tilinde so`z so`ylewdi rawajlandiriwg`a ayriqsha a`hmiyet beriledi. Balanin` ana tilinde so`ylewin rawajlandiriwg`a ta`sir etiwde ku`ndelikli ta`rtip qag`iydalarinan, erkin oyinlardan, arnawli shinig`iwlardan, zatlar ha`m buyimlar menen islenetug`in ha`reketlerdi rawajlandiriwg`a qaratilg`an shinig`iwlardan paydalanadi. U`lken jastag`i adamlar (miyirbiyke-ta`rbiyashi) eki jasqa shekemgi balanin` so`ylewin rawajlandiriwda olar menen so`ylesiwdi duris sho`lkemlestiriwi kerek. Bala menen so`yleskende ha`r qiyli usillardan paydalanadi. Ma`selen:

1. Buyimnin` ati aytiladi (minaw shuliq, minaw tapochka ha`m t.b.);
2. Nenin` qay jerde ekenligin ko`rsetiwdi soraydi (ko`ylektin` qaltasi qay jerde, ku`shiktin` qulaqlari qayda, pishiqtin` quyrig`i qayda ha`m t.b.);
3. Buyimlardin` kelbetin tu`sindiredi (u`lken ayiw, kishkene ayiw, mazali shay, issi suw, suwik suw);
4. «Bul kim?» dep soraw beredi, balag`a tapsirma beredi (ko`rset, alip kel, aparip ber, tap, sora ha`m t.b.);

5. Balag`a ana tilinde jetik so`ylewdi talap etiwshi tapsirmalar beriledi; («Kariymadan pishiqtı sora», «Shaxida apan`a uyqim kelip tur dep ayt» ha`m t.b.);

Bunday tapsirmalardı bergennen keyin, a`lbette, onin` orinlaniwin qadag`alap bariw kerek. Bul ushin «Sen aytin` ba?», «Sen soradin` ba?», «Sen orinladin` ba?» degen sorawlardan paydalaniw kerek.

Solay etip, eki jasqa qa`dem qoyg`an balalar ana tilinde so`zinin` jetilisiwi o`zine ta`n o`zgesheliklerge iye bolip, “Balajan” ta`lim-ta`rbiya bag`darlamasi balalarda a`tirapındag`ılar menen tiykarg`ı baylanis qurali bolg`an so`zdi jetilistiriwge; balalardı u`lkenlerge ha`m basqa balalarg`a ha`r qiyli qatnasta mu`ra`jat etiwge shaqiriw, sorawlar bere aliwg`a, o`zinin` ha`reketleri menen o`tinislerin, ko`rgen-bilgenlerin eki-u`sh ga`p penen bildiriwge, a`tiraptag`ılardin` ga`pine diqqat penen qulaq saliwg`a, olardin` so`z benen bildirilgen talapların orinlawg`a, sorawlarg`a (Bul kim?, Bul ne? ha`m basqa) juwap beriw qa`biletin jetilistiriwge ayriqsha orin ajiratqan.

“Balajan” ta`lim-ta`rbiya bag`darlamasında eki jasqa shekemgi balalardin` so`z so`ylewin rawajlandiriw boyınsha waziypalardı orinlawg`a ja`rdem etiwshi shinig`ıwların dizimi berilgen. Usi so`ylewdi rawajlandiriwshi shinig`ıwlar tu`rt toparg`a bo`listirilgen. Bunda shinig`ıwda paydalaniw mu`mkin bolg`an ko`rgizbeli qurallar esapqa aling`an. Ko`rgizbeli qural retinde janli (ku`shik, pishiq, sho`je, akvariumdag`ı baliq, qa`pestegi qus ha`m basqalar) ha`m jansiz (oyinshiqlar) ob`ektler, zatlar ha`m buyimlar, oyinshiqlardin` ko`rinişi tu`silgen su`wretler tag`ı basqalardin` boliwi mu`mkin. So`z so`ylewdi rawajlandiriwda balalardı haywanlar ha`m ha`reketleniwshi transport qurallari (avtomobil, tramvay, trolleybus, motoroller ha`m basqalar) menen tanistiriw u`lken a`hmiyetke iye. Bul ob`ektlerdi topar bo`lmesinde alip barilatug`ın shinig`ıwlarda ha`m seyil waqtında baqlaw mu`mkin.

Ta`biyiy sharayatta haywanlardı ha`m ha`reket etip turg`an ha`r qiyli transport quralların baqlaw balalarda iqtiyarsiz diqqattin` payda boliwına sebepshi boladı. Bul bolsa ta`rbiyashinin` baqlanıp atirg`an ob`ektin` a`hmiyetli

belgilerine, ha`reketlerine balalardin` itibarin qaratiwg`a ja`rdem etedi. Ma`selen, seyil etiw waqtinda miyirbiyke-ta`rbiyashi: «Salamat, qara, ku`shik juwirip baratir. A`ne, ol bir na`rseni izlemekte. Ol su`yek tawip aldi. Oni g`ayzap atir. Ku`shik qaship ketti», «Qaran`lar pishiq kiyatir. Ju`rip-ju`rip toqtadi. Basin burip bizge qaramaqta. Ele otiripti. Ol sharshag`an. Otirip, dem alip atir. Onin` ko`zi qayda? Qulaqlari she? Quyrig`i qayda? A`ne pishiq ju`rip baratir, endi juwirmaqta. Pishiq ketip qaldi.»

Qayta baqlawg`a balalardi aldin-ala tayarlaw kerek. Tayarliqtin mazmuni to`mendegishe boladi: «Bu`gin seyil etiwge baramiz, ko`shede qanday mashinalar ju`rip turg`anin baqlaymiz. Quslardin` ushqanin baqlaymiz, terekte qonip otirg`an quslardi gu`zetemiz, qa`ytip sayraytug`inin tin`laymiz».

Balalardi jansiz ob`ekt penen tanistiriw, seyil etiw waqtinda sho`lkemlestiriliwi mu`mkin. Ma`selen, balalar baqshasi imaratinin` sirtqi ko`rinisi menen tanistiriw sabag`i to`mendegishe o`tkeriledi: (bul sabaq jildin` ekinshi yariminda o`tkeriledi).

Sabaqtin temasi: «Bizin` baqsha».

Maqseti: balalardi baqsha imaratinin` sirtqi ko`rinisi menen tanistiriw.

Ta`rbiyashi balalardi seyil etiwge alip shiqqannan keyin, balalar 15-20 minut oynaydi. Son` ta`rbiyashi balalardi jiynap, baqsha imaratina diqqat penen qarawdi aytadi.

Sabaqtin` barisi. «Sa`nim, Karima, Alima, qaran`lar, mine, minaw u`lken imarat bizin` baqshamiz. Biz ha`mmemiz ol jerde jasaymiz. Mine, bul esik, biz onnan seyil etiwge shiqtik. Seyilden keyin, usi esik arqali kirip, o`z toparimizdin` bo`lmesine baramiz. Baqshamizdin` esiklari ju`da` ko`p. Mine, ja`ne bir esik. Bul esik arqali asxanag`a kiriledi. Bular bolsa ayna. Qaran`lar, qansha ko`p ayna. Mine, ayna, mine ja`ne ayna. Mine, bizin` toparimiz bo`lmesinin` aynasi».

Bul sabaq bir neshe ret ta`kizarlanadi (2-4 ma`rte). Ta`kizarlaw waqtinda to`mendegi sorawlardi beriw mu`mkin: «Bizin` baqshamiz qa`ne? Bul ne? Seyilden keyin ishke qaysi esikten kiremiz? Bizin` toparimizdin` esigi qaysi?»

Keyingi sabaqlarda balalarg`a u`lken ha`m kishi u`ylardi ko`rsetip, ha`r bir u`ydin` aynasi menen esigin ko`rsetiwdi o`tinis etiw kerek. Eki jasar balalar menen oyinshiqlardan` ja`rdeminde sabaq o`tiwde to`mendegilerge u`lken a`hmiyet beriledi: 1) oyinshiqtin o`zgesheligi menen tanistiriw ushin bir oyinshiqti ko`rsetiw; 2) uqsas ha`m o`zgeshe ta`replerin aniqlaw ushin eki oyinshiqti salistiriw; 3) bir neshe oyinshiqtin` arasinan bir oyinshiqti tan`lap aliw; 4) bir neshe oyinshiqti ko`rsetiw - «A`jayip qaltasha»; 5) oyinshiqti ko`rip shig`iw ha`m ol haqqinda gu`rrin` aytip beriw ushin oyinshiqlardi izlep tabiw;

Oyinshiqlar menen o`tkeriletug`in sabaqlardi eki bo`limnen ibarat etip sho`lkemlestiriw maqsetke muwapiq bolip tabiladi. Sabaqtin` birinshi bo`liminde oyinshiqlar ko`rsetiledi. Ol arqali ha`r qiyli ha`reketler islep ko`rsetiledi, ha`r qiyli so`zler aytiladi, balalar ta`rbiyashi (u`lken jastag`ilar) ta`repinen aytilg`an tu`rli so`zlerdi ta`kirarlaydi.

Ma`selen: ta`rbiyashi (ata-ana) quwirshaqti balag`a ko`rsetip, Lola qara, quwirshaq qa`ytip oynaydi, tin`la, ol qa`ytip qosiq aytadi? Oni shaqir ha`m bilay dep ayt: «Karima bizlerdin` qasimizg`a kel».

Sabaqtin` ekinshi bo`liminde oyinshiqlar balalarg`a tarqatiladi. Balalar bul oyinshiqlar menen ha`r qiyli ha`reketlerdi orinlaydi: onin` menen oynaydi, so`ylesedi, dawisina eliklewshi seslerdi aytadi, u`lken jastag`ilarg`a ha`r qiyli ma`sele (oyinshiqlar arqali) boyinsha mu`ra`jat etedi.

Ta`rbiyashinin` (yamasa ata-ana) balanin` mu`ra`jatina itibar beriw, juwap qaytariwi, balada oyinshiqlar menen ha`r qiyli ha`reketlerdi orinlaw tilegin ju`zege keltiriwi kerek.

Balanin` so`ylewin rawajlandiriwdin` na`tiyjeli usillarinan biri bul su`wretler tiykarindag`i shinig`iwlari bolip esaplanadi. Bunday shinig`iwlardi eki jastan baslap o`tkeriw usinis etiledi.

Aldin bir su`wret boyinsha shinig`iw dara-dara o`tkeriledi. Balag`a bir su`wret ko`rsetiledi ha`m onin` diqqati su`wrettegi ko`riniske qaratiladi. Ma`selen, ta`rbiyashi (ata-ana) ku`shiktin` su`wretin balaga ko`rsetip bilay deydi: «Shuxrat, qarashi, ku`shik «wa`w» dep u`redi. Ku`shik qayda, ko`rset?

Eger za`ru`r bolsa, ta`rbiyashi balanin` ko`rsetkish barmag`i menen su`wrettegi ku`shikti ko`rsetedi. Usinnan keyin balanin` qolina su`wretti beredi ha`m oni jasiriwdi aytadi. Bunday shinig`iwlar balalarda su`wrette saling`an predmetlerge (zatlarg`a) qizig`iwshiliqti ju`zege shig`aradi.

Alg`an ta`sirlerin, tu`siniklerin bekkemlew, su`wrettegi zatti taniw ushin eki su`wret penen shinig`iw o`tkeriledi. Aldin bir su`wretti bir neshe ret ko`rsetip, onin` atin aytadi, son` ekinshi su`wretti ko`rsetedi. Usinnan keyin ha`r eki su`wretti bir waqitta ko`rsetedi. Eger bala su`wrette sa`wlelengen zat-buyimnin` atin aytiw arqali duris tabiwdi u`yrenip alsa, onda a`ste-aqirinliq penen balag`a tanis bolmag`an, yag`niy zat-buyimnin` su`wreti saling`an su`wret tanis su`wretlerdin` qatarina qoyiladi.

So`z so`ylewdi rawajlandiriwg`a tiyisli jumislardi sho`lkemlestiriwde, a`sirese, xaliq awiz-eki do`retpesi u`lgilerinen, balalar jaziwshilarinin` shig`armalarinan da ken` paydalaniladi.

Ta`rbiyashi ta`repinen aytilg`an ertekler, oqip berilgen gu`rrin` ha`m yadlawg`a berilgen qosiqlar, so`z oyinlari, ha`zil-da`lkekler balalarda obrazli so`ylewdi ta`rbiyalawg`a ja`rdem beredi.

Balalardin` so`zinde ha`r qiyli intonatsiyalardin` qa`liplesiwinde, seslerdi duris aytiwg`a u`yretiwdе tiykarg`i material bolip esaplanadi. Balanin` so`ylewin rawajlandiriw boyinsha jumislar sabaqtan tisqari waqitta-ku`ndelikli ta`rtip qag`iydalarinda da a`melge asiriladi. Awqatlaniw, juwiniw, kiyiniw waqtinda balalar ha`r qiyli ha`reketlerdi orinlaydi. U`lkenlerdin` so`zi ja`rdeminde qasiqti duris uslawg`a, taza ha`m ta`rtipli awqatlaniwg`a, qolin sabinlap juwiwg`a ha`m su`lgige sipiriwg`a, uyqidan aldin sheshiniwge ha`m basqalarina u`yretiledi. Na`tiyjede balalar og`ada ko`p so`ylesiw u`lgilerin iyeleydi ha`m olardin` mazmunin tu`sinip aliwg`a u`yrenedi. So`zdi tu`siniw tiykarinda balada ana tilinda jetik so`ylew ko`nlikpesi qa`liplesedi.

I-bap boyinsha juwmaq

Birinshi bap boyinsha juwmaq jasar ekenbiz biz birinshi gezekte til ja`miyette adamlardin` bir-biri menen baylanisiwi, bir-birinin` pikirlerin tu`siniwinde a`hmiyetli qural bolip esaplanatig`inlig`in ha`m til ja`miyetke xizmet etetug`inina, sol ushin ol ja`miyetlik qubilis bolip esaplanatug`inlig`na ayriqsha itibar beremiz.

Bizge belgili, a`debiy tilde so`ylew ha`m jaziw adamlardin` bir-birin tez ja`ne an`sat tu`siniwine ja`rdem etedi, so`zdin` suliwlig`in, ta`sirshen`ligin arttiradi. Balalardi a`debiy so`ylewge u`yretiwde shan`araq, mektepke shekemgi ta`rbiya ma`kemelerinin` roli sheksiz bolip tabiladi.

Balalar baqshasinin` barliq ta`lim-ta`rbiyaliq islerinde balalarg`a ana tilin u`yretiw arqali olardin` so`ylewi jetilistiriledi. A`sirese, ana tilinde so`ylewdi jetilistiriw shinig`iwlarinda ha`r bir balanin` so`ylewin rawajlandiriw boyinsha jumislar rejelestiriledi. Balalarg`a barliq shinig`iwlardin` mazmuni tek ana tili arqali sin`diriledi.

Bala eki jasar da`wirinde aniq ha`reketlerdi qa`liplestiriw ushin juwapker bolg`an orayliq nerv sistemasinin` bo`limi-kishi miy bes esege, eslew, aqil-oy, so`z ha`m qiyal siyaqli ruwxliy protsessler ha`m iqtiyarli ha`rekettin` rawajlaniwi menen baylanisli bas miy qabig`inin` maydani bolsa eki yarim esege u`lkeyedi.

Balanin` so`ylewin bir jastan baslap toliq tu`rde jetilistiriw salasinda alip barilg`an izleniwlerdin` na`tiyjelerine bala, u`lken jastag`ilardin bala menen jaqinnan qarim-qatnasta bolip, qolayli sharayatlar jaratiwi so`z so`ylewdi o`z waqtinda jetilistiriw imkaniyatın beretug`in ta`rbiyaliq ta`sirdin` tiykarg`i tu`ri bolip tabiladi.

9-10 ayliqtan bir jasqa shekemgi balalarda oyın-shinig`iwlar protsessinde u`lken jastag`ilardin` so`zin tu`siniw da`rejesi, a`tirapindag`ilar menen tanisiw shen`beri ken`eyedi, aytilg`an na`rseni ko`z juwirtip tabiwg`a yamasa a`kelip beriwge u`yrenedi. Sirtqi ko`rinisi ha`r qiyli bolg`an, biraq atamasi birdey

oyinshiqlardi ko`rsetip, olardin` atin aytadi, ha`r qiyli oyinshiqlar menen birdey ha`reket etiwge u`yrenedi.

Bala o`mirinin` ekinshi jasi onin` ana tilinde so`z so`ylewin rawajlandiriwdin` a`hmiyetli da`wiri bolip esaplanadi.

II-Bap. Balalardi ha`r ta`repleme rawajlandiriwda so`zlik jumisinin` a`hmiyeti

2.1. Balalar baqshasinda so`zlik isinin` waziypalari ha`m mazmuni

Balalar baqshasinda so`zlik isi bul balalardin` ana tilinde jetik so`zligin olarg`a tanis emes yamasa qiyin so`zler esabinan rejeli ken`eytiw bolip tabiladi. Bizge belgili mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalardin` ana tilinde so`zligin keneytiw bir waqittin` o`zinde a`tiraptag`i haqiyqatliq penen tanistiriw ha`m og`an duris qatnasta boliwdi ta`rbiyalaw menen birge qosip alip bariladi.

Biz o`z pikirimizdi ga`p arqali bildiremiz. Ga`p so`zlerden du`ziledi. So`z bolsa tildin` qurilis materialı bolip tabiladi. Sonin` ushinda so`zdi bilmey turip, tildi biliw mu`mkin emes. So`yleskende isletiletug`in so`zlerdin` ha`mmesi tilimizdin` so`zlik qorin, baylig`in, yag`niy leksikasin quraydi. *Leksika* so`zi grekshe *leksis* so`zinen aling`an bolip, ol so`z degen ma`nisti bildiredi.

Ha`r bir so`zde to`mendegiler u`lken a`hmiyetke iye: 1) onin` a`hmiyeti yamasa ma`nisi; 2) so`zdin` seslik qurami; 3) onin` morfologiyaliq du`zilisi. Balalar menen so`zlik isin sho`lkemlestirgende so`zdin` usi u`sh ta`repine itibar beriw kerek.

Balalar baqshasinda ana tilinde so`zlik isinin` aniq waziypalari balalardi predmetlerdin` bo`leklerin, ren`lerin, ko`lemin ajiratiwg`a u`yretiwden ibarat. Usi tiykarda dene bo`leklerin (bas, qollar, ayaqlar, murin, awiz, ko`zler ha`m t.b.) ko`lemdi (u`lken, kishi) ha`m ren`lerdi (qizil, sari, ko`k, jasil) bildiriwshi so`zler balanin` so`zligine kirgiziledi.

Eki jastin` aqirinda uqsas predmetlerdi, zat-buyimlardi (ma`selen, pishiqtin`, onin` ren`i, u`lkenligine qaramastan taniw) bir so`z benen aytiwg`a, bir topardag`i buyimlardi basqa topardag`i buyimlardan ren`i, u`lkenligine qaramastan (topti shardan, keseni stakannan ha`m t.b.) ajiratip aliwg`a u`yretiledi. U`sh jastan baslap balanin` so`zligi u`lken jastag`ilar ha`m jeke o`zi

qatnasta bolatug`in u`y ruwzigershilik buyimlarinin` atin, ko`shede, bag`da, qiyabanda ha`m t.b. orinlarda (transport qurallari, qurilislar, o`simlikler, hawanlar ha`m t.b.) ko`rgen predmetlerdin` atin bildiriwshi so`zler menen bayiydi.

Bala o`zi qatnasiqta bolatug`in buyimlardin` bo`legin (shibiq, sha`ynektin` qaqpag`i, jen`, qalta, sa`depler, sa`deptin` tesigi, jag`a ha`m t.b.lardi), tu`rin (shar, kubik, kol`tso), miywe palizlardin` mazasin (mazali, ashshi, da`mli, da`msiz, turishli), ku`nnin` bo`leklerin (azanda, ku`ndiz, keshqurin) bildiriwshi so`zlerdin` esabinan so`zlik baylig`i keneyedi.

To`rt jasar balalar barliq buyimlardi, u`skenelerdi, ha`r qiyli transport qurallarinin` atin aniq aytadi. Bulardan tisqari: 1) buyimlardin` ko`lemin, detallardin` u`lken kishiligin ajiratiwdi bildiriwshi (u`lkenirek, u`lken, kishi, kishirek, ken`, ken`irek, uzin, uziniraq, juwan, jin`ishke siyaqli); 2) buyimlardin` jaylasiw ornin (on`da, shepte, ortasinda, keyninde, jakiniraq, qasinda), ku`n bo`leklerin ha`m olardin` belgilerin (azanda, keshqurin, tu`nde, tan` sa`ha`r, kesh, quptan, qaran`g`i, jaqti siyaqli); 3) buyimlardin` fizikaliq qa`siyetlerin (jumsaq, qatti, issi, suwiq, tegis, tip-tiniq, gedir-budir, jiltiraq ha`m t.b.), o`zgesheliklerin (eriydi, jibiydi, jirtiladi siyaqli) bildiriwshi so`zlerde olardin` so`zligin toliqtiradi.

1. Balalardin` so`zligin bayitiw. Balalardin` so`zligin bayitiw degende, biz olardi erkin o`zlestiriwi ushin qiyin bolg`an jan`a so`zler menen u`zliksiz tanistirip bariwdi tu`sinemiz. Balalardin` so`zligin bayitiw isi u`sh bag`darda alip bariliwi mu`mkin:

1. A`ste-aqirinliq penen mug`dari artip baratug`in buyimlar ha`m ha`diyseler menen tanistirip bariw;

2. A`tirapimizdag`i qorshap turg`an predmetler menen ha`diyselerdin` atin, belgisin, o`zgesheliklerin, olardin` o`z-ara qatnasiqlarin bildiriwshi so`zlerdi kirgiziw;

3. Predmetlerdin` belgelerine qarap ajiratiw ha`m uliwmalastiriw tiykarinda da`slepki tu`siniklerdi bildiriwshi so`zlerdi kirgiziw.

So`zlikti bayitiw isinin` u`sh bag`dari boyinsha alip barilatug`in is barliq toparlar ushin tiyisli bolip, tek mazmuni jag`inan o`zgeshelenedi. Ma`selen, ta`biyat ha`diyseleri, buyimlar, ja`miyetlik turmis ha`diyseleri t.b. menen tanistiriwda jumis mazmuninin` a`piwayililiqtan quramaliliqqa jetiwi ha`r qiyli toparlarda o`z-ara o`zgeshelenedi.

Eki jasar balalar baqshada, u`yde qatnasiqta bolatug`in buyimlardin`, kiyim-kenshekler, mebeller, idis-tabaqlar, oyinshiqlar ha`m basqalardin` atlarin bilip aladi. Olar endi turmislik xojalik ha`m oyin ha`reketlerinde paydalanilatugin ayirim buyimlar ja`ne olar arqali orinlanatugin ha`reketlerdin` atlarin bilip aliwi kerek.

Bul jasta olardin` zat-buyimlar haqqindag`i bilimlari teren`lesip, bekkemlenip baradi, olar endi uqsas buyimlardi belgilerine qarap ajiratiwg`a u`yretiledi ha`m sonin` na`tiyjesinde olardin so`zligi stul, kreslo, divan, stol, astaxta, tufli, botinka, gewish, tapochka, ma`si, etik, oramal, topi, qalpaq, telpek, shekpen, shapan, shalbar, stakan, kese, sho`lmek, balaqli shtan siyaqli bir qatar so`zlerdin` esabinan bayiydi.

Bes jasar balalardin jetik so`zligine olardin o`mirinde dus keliwshi barliq buyimlardin` atlarin, olardin` bo`leklerin, belgili ha`m o`zgesheliklerin, ken`isliktegi ornin ha`m waqitqa qatnasin bildiriwshi so`zler kirgiziledi. Sonday-aq usi jasta olardin` so`zligine turmisliq-xojalik tu`siniklerin bildiriwshi so`zler (paliz o`nimlari, miyweler, kiyimler, oyinshiqlar, idislar, ayaq-kiyimler ha`m t.b.) kirgiziledi.

Alti jasar balalardin` jetik so`zligine buyimlardin` a`hmiyetli belgilerin (ag`ash, metall, plastmassa, tawar, shiyshe, ayna) ko`rinishi menen o`zgesheliklerin (ashik-qizil, toyg`in jasil, ashshiraq, sarilaw, awirlaw, jen`il, suwig`iraq, issilaw, jilli, jillilaw, saz, sazlaw, saz emes; jibiydi, a`sten jibiydi ha`m t.b.) ha`m basqa da tu`siniklerdi bildiriwshi so`zler kirgiziledi.

Jeti jasar balalardin` so`zligine bolsa buyimlar menen materiallardin en` a`hmiyetli belgilerin bildiriwshi so`zler kirgiziledi (ashshi, mazali, turishli, shor, jasillaw, sari; tawar-qalin`, tu`kli, jen`il, qisqa arnalg`an ha`m t.b.) Bunda

ajiratip aliwdi bildiriw ushin za`ru`r bolgan so`zlerdi kirgiziw u`lken a`hmiyetke iye boladi. Balalardin` o`zleri qaysi so`z duris, aniq ekenligin tan`lay almaydi, al esitip atirgan so`zlerine elikleydi. Sonin` ushin ta`rbiyashinin` so`zi balalarg`a u`lgi boliwi, ol o`zinin` so`zligin bayitiw u`stinde islewi kerek. Ol ana tilinin` so`zlik quramin jaqsi u`yreniwi sha`rt. Solay etip, balalardin` so`zligin bayitiw isi ha`m onin` mazmunin, balalardin buyimlar haqqindag`i bilimlerin u`zliksiz tu`rde keneytiwge, uliwmalastiriw`g`a ha`m teren`lestiriwge umtiliwi za`ru`r. Balanin` so`zligindegi so`zlerdin` mug`dari onin` tu`sinigi menen saykes keliwi kerek. Eger balanin` tu`sinigi rawajlanip, so`zlik bayligi a`ste jetilisse, ol waqitta bala so`zdin` ma`nisine tu`sinbey, ko`p so`yleytugin «ezbe» bolip qaladi. Sol sebepli ha`r eki jag`dayda da balanin` akil-oyina rawajlaniwinan kerı ta`sir ko`rsetedi. Balanin` so`zligine paydalaniwdan shigarilgan ha`m jergilikli dialektke tiyisli so`zlerden kirgiziwge bolmaydi. Balalardin bir-biri ha`m u`lken jastag`ilar menen qarim-qatnasta boliwi ja`ne onin o`zinin` pikirlerin erkin, tu`sinikli etip aytiwi ushin tiykarg`i dereklerden biri balalar ko`rkem a`debiyati bolip tabiladi. Balalar u`lken jastag`ilardin okip beriwi, gu`rrin` etiwleri arqali qo`rkem shig`armalardi tu`sinedi ha`m sol tiykarda olardin` so`zligi bayip otiradi.

2. *Balalardin` so`zligin aniqlaw ha`m bekkemlew.* Balalardin` so`zligindegi so`zlerdi bekkemlewge ta`rbiyashi ayriqsha itibar beriwi za`ru`r. Bul waziypa mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalardin jas ha`m individuallik o`zgesheliklerin esapka algan halda a`melge asiriladi. Baqsha jasindag`i balanin` so`zliginde so`zlerdin` bekkem ornalasiwi ushin oni bir neshe ret qaytalaw za`ru`r.

Balanin` esinde qiyinshilik penen bekkemlenetugin quramali so`zlerge to`mendegiler kiredi: 1) uliwmalastiriwshi so`zler: u`y haywanlari (at, siyir, qoy, eshki, eshek); mebel (stul, stol, divan, astaxta, shkaf); ayaq-kiyimler (tufli, botinka, tapochka, gewish); idis-tabaqlar (tarelka-kese) ha`m t.b.; 2) abstrakt so`zler (tim-tirisliq, sarg`ish, tazalik, go`zzalliq); 3) belgilerin bildiriwshi so`zler (edir-budir, tip-tiniq, turishli, qalali, temirdey) ha`m tag`i basqalar.

Seslik jag`inan qiyin aytilatug`in so`zler (trolleybus, motoroller, eskovator, eskalator, kirpitiken, avtobus, termometr, komplekt, kompot, televizor, plastmassa) menen erkin o`zlestiriliwi qiyin bolg`an so`zler bir neshe ma`rte qaytalanadi, balalarg`a da`slep birgelikte, son`inan dara-dara qaytalaw usinis etiledi. Ma`selen, «Minaw tarelka, bizde tarelkalar og`ada ko`p, ha`zir na`wbetshi bes tarelka alip keledi. Ha`zir aspaz apamiz tarelkag`a awqat salip beredi...»

Balanin` so`zligin bekkemlewden tisqari basqa waziypa, yag`niy so`z ma`nisin aniqlaw da sheshiliwi tiyis. Balanin` turmisliq ta`jiriybesi jeterli bolmag`anlig`i ushin ayirim so`zlerdin` ma`nisin tez o`zlestire almaydi. Bul protsess uzaq dawam etip, pu`tin mektepke shekemgi ta`rbiya jasin o`z ishine qamtip aladi.

Ma`selen balalar «stol» so`zinen erte paydalana baslaydi. Olar bul so`z u`skene, buyimnin` ati ekenligin bile, «stol», «awqatlaniw» ma`nisinde de isletiliwin (Azamattin` tuwilg`an ku`nine barg`animizda «stol»i jaqsi edi, yag`niy dasturxanda barliq awqatliq zatlar bar edi, jaqsi ku`tti) son`inan bilip aladi. «Bayram» so`zinin` ma`nisi u`zliksiz ten`lestirip bariladi: kishi jastag`i bala «bayram» so`zin sezimtalliq (emotsionalliq), quwanish demleri ma`nisinde tu`sinedi. U`lken jastag`i bala bolsa «bayram» (g`a`rezsizlik bayrami yamasa Nawriz bayrami) bul pu`tkil O`zbekstan xalqi shadliq, quwanish penen belgileytug`inin tu`sinedi.

Bunnan tisqari, balalardin` akil-oyi (pikirlewi) o`zinin` aniqlig`i, ko`rgizbeli boliwi menen u`lken jastag`ilardin` aqil-oyinan ajiralip turadi. Olar en` da`slep, aniq so`zlerdi o`zlestiredi. Balalardin` so`zliginde uliwma tu`siniklerdi bildiriwshi so`zler bolip, olardan naduris paydalanadi, yag`niy usi so`zlerdin` ma`nisi shegaralangan halda tu`sinedi. Sonin` na`tiyjesinde balalar menen ta`rbiyashi arasinda tu`sinbewshilikler kelip shig`adi ha`m balalar ta`rbiyashinin` so`zlerin tu`sinip u`lgermeydi. Sol ushin ta`rbiyashinin` tiykarg`i waziypasi balalardin` jasina sa`ykes so`zlerdi tan`lap, olardin` ma`nisin tu`sindiriwshi, zat-buyim ja`ne ha`diyselerdin` atlarin duris aytiw kerek.

Juwmaqlap soni aytiwimiz kerek, ta`rbiyashi qanday tu`rdegi shinigiw sabag`in o`tse de a`lbette jan`a, balalar ta`repinen erkin tu`rde o`zlestiriliwi qiyin so`zlerdi balalardin` so`zliginde bekkemlewi ha`m olardin` ma`nisi ayriqsha tu`sindiriwi sha`rt. Ma`selen, orta jastag`i toparda (bag`darlama tiykarinda) «Go`rug`li» da`staninan u`zindi oqip atirg`anda (ko`rkem a`debiyatti oqip beriw shinig`iw sabag`i) tekste «baytal» so`zi ushirasadi. Bala bul so`zdi birinshi ret esitip atirg`an boliwi mu`mkin. Ta`rbiyashi «baytal» bul ana at ekenligin balaga tu`sindirip, balani («Go`rug`lini») emizip turg`an attin` su`wretin balalarg`a ko`rsetiwi ha`m «baytal» so`zin bir neshe ma`rte qaytalaw usilinan paydalanip, balanin` yadinda bekkemlewi kerek.

Usi ta`rizde da`stannin` tekstindegi «jilqishi», «jilqiman», «atlaw», «gu`bi» siyaqli so`zlerdin` ma`nisi de tu`sindirilip, bekkemlenedi.

3) *Balalardin` so`zligin jetilistiriw.* Ta`rbiyashi balalardin` so`zligin bayitip g`ana qoymastan, so`zliktegi so`zlerden orinli paydalaniwg`a da u`yretip bariwi, so`z arqali aytilatug`in pikirlerdi anig`iraq bildire aliw ko`nlikpesin payda ete aliwi kerek. Balalardin` so`zligin jetilistiriwdin` mazmuni ha`r bir toparda olardin` jasi menen jeke o`zgesheliklerin esapqa alg`an halda «Balalar baqshasinda ta`lim-ta`rbiya bag`darlamasi»nda bayan etilgen.

Balalardin` so`zligin jetilistiriw-bul balalar ta`repinen ma`nisi anik tu`singen halda paydalanatugin so`zler mug`darinin` artip bariwi bolip tabiladi.

Ha`r qiyli ha`reket tu`rlerinde (shinig`iwda, oyin, miynet, turmisliq xizmet ha`m ku`ndelikli ta`rtip protsessinde) balalardi o`zinin` so`zlik bayliginin` paydalaniwg`a u`yretiw, olardin` aniq so`ylewin jetilistiriw - bul balalar ta`repinen ma`nisi aniq tu`singen halda paydalanatug`in so`zler mug`darinin` artip bariwi bolip tabiladi.

Ha`r qiyli ha`reket tu`rlerinde (shinig`iwda, oyin, miynet, turmisliq xizmeti ha`m ku`ndelikli ta`rtip protsessinde) balalardi o`zinin` so`zlik baylig`inan paydalaniwg`a u`yretiw, olardin` so`ylewin jetilistiriwdin` za`ru`r sha`rti bolip tabiladi. Sebebi, tildi onnan paydalaniw protsessinde g`ana iyelew mu`mkin. Balalardin` u`lken jastag`ilar menen so`ylesiw qatnasig`i olardin`

so`zligin jetilistiriwde qunli usil bolip esaplanadi. Sonday-aq, tapsirmalar beriw yag`niy metodika bo`lmesine barip, u`lken ta`rbiyashidan didaktikalıq (bilimlendiriw) oyınshıq yamasa su`wret sorap keliw; seyil tuwralı nyankasına aytıp beriw; Atı ne? Ren`i qanday? Qanday materialdan islengen? Ne ushin kerek? siyaqlı sorawlar beriw; balalarg`a belgili bolgan so`zlerdi tikkeley aytıp, yadına tu`siriw uqsaslıq boyınsha (buyımlardin` xızmetine qarap) jan`a so`z jasaw (qant ushin qant salg`ish, su`t ushin su`t idis); ob`ekt ushin ha`m kelbetlik ja`ne feyillerdi tan`law (qanday gu`rrin`? – ku`lkili, zawiqlı, ertekke uqsas); ta`rbiyashi ta`repinen qaldirilip ketken so`zlerdi tawıp aytıw ha`m toliqtiriw (onin` iyneleri qista gu`mistey; ayıwlar arbada sil...- silkinedi) siyaqlı usıllardan paydalanıp balalardin` so`zligin jetilistiriw mu`mkin.

4. *Balalar so`zligindegi jergilikli dialektke tiyisli so`zlerdi a`debiy so`zler menen almastiriw.* Qaraqalpaq tiline Ma`mleketlik til statusinin` beriliwi mu`na`sibeti menen so`zimizde qullanilatug`ın so`zlerge itibar tag`i da ku`sheydi. Balalar so`zligindegi jergilikli dialektke tiyisli so`zlerge itibar bermew keleshekte mektepte bilim alıw protsessine, adamlar menen qarım-qatnasta bolıwg`a unamsız ta`sir etedi. Sol sebepli mektepte alıp barılğ`an baqlawlardin` na`tiyjeleri sonı ko`rsetti, oqıwshılardin` so`zligindegi orfografiyalıq qa`teler: a) jergilikli dialekt ta`sirinde; b) bala qa`ytip so`ylese, sonday etip jazıwınan kelip shig`atug`ın qa`teler. Jergilikli dialektke tiyisli so`zlerdin` ko`p qullaniliwi keleshekte mektepte balalardin` sawatlilig`ın arttırıwg`a kesent etedi. Balanın` so`zliginin` dialektke tiyisli so`zlerdin` esabınan bayıp bariwında shan`araqta ata-analardin` a`tırıpındag`i adamlardin, balalar baqshasında bolsa ta`rbiyashinin`, baqsha xızmetkerlerinin` ta`siri u`lken. Sebebi balalar a`tırıpındag`ılardan esitken ha`r qanday so`zlerdi o`zlestirip baradı, na`tiyjede bul so`zler balanın` so`zliginin` o`nimine aylanadı. Sonin` ushin ta`rbiyashi ata-analar menen sa`wbet ha`m leksiyaalar o`tkerip, olarg`a ilaji bolğ`anınsha a`debiy tilde so`ylesiwin, balanı da taza a`debiy tilde so`ylewge u`yretiwı kerekligin tu`sindiriwı za`ru`r.

Da`slep ta`rbiyashi-pedagogtin o`zi balalar menen taza a`debiy til qag`iydalarina a`mel etip so`ylesiwi tiyis. Bul ushin qaraqaipaq tilinin` so`zligin u`zliksiz tu`rde u`yrenip bariwi, a`debiy so`ylew qag`iydalarina su`yengen halda so`ylewi, buyimlar, ta`biyattin` janli ha`m jansiz ha`diyseleri, o`simlikler, haywanat du`n`yasi, u`lken jastag`i adamlardin` miyneti, ja`miyetlik turmistag`i ha`diyseler ha`m basqalar ushin so`zlikler du`ziwi kerek. Ma`selen ha`r bir ta`rbiyashi o`zinin` wa`layatindag`i tiyisli dialektke baylanisli so`zlerdi na`zerde tutip, so`zlikti to`mendegishe du`ziwi mu`mkin.

Balanin` so`zligindegi jergilikli dialektke tiyisli so`zlerdi a`debiy so`zler menen almastiriw ushin ha`r qiyli usillardan paydalaniladi. Sonin` ishinde: 1) jergilikli dialektke tiyisli so`zlerdi a`debiy so`z benen almastiriw mu`mkin bolsa (gu`rreshe-gu`rre), da`slep ha`mmege birdey qaytalawdi, son` ha`r bir baladan qaytadan aytiwdi talap etiw; 2) ati buzip aytilg`an zat-buyimlardin` su`wretin yamasa oyinshiqlardi buyimlardin` arasinan tabiwdi buyiriw; 3) sol zat ha`m buyimnin` su`wretin salip, onin` atin qaytadan ayttiriw.

Joqarida aytip o`tilgen so`zlik isinin` barliq u`sh waziypalari bir waqittin` o`zinde bir pu`tin pedagogikaliq protsesste sheshiledi. Ha`zirgi waqitta ha`r bir istin` waziypasi o`zinin` o`zgesheliklerine, usil ha`m metodina iye.

Balalar baqshasindag`i oqiw protsessii shinig`iw bolip esaplanip sol shinig`iwda so`zlik isinin` qanday da bir jumis waziypasi sheshiledi, qalg`an waziypalar bolsa jol-jo`nekey a`melge asiriladi.

2.2. Balalardi ha`r ta`repleme rawajlandiriw ha`m so`zlik u`stinde islew boyinsha shinig`iw tu`rleri

Balalardi ha`r ta`repleme rawajlandiriwda baqlaw shinig`iwin sho`lkemlestiriwde so`zlik u`stinde islewdin` roli ju`da` a`hmiyetli. Bilimlendiriwdin` en` qolayli metodlarinan biri bul baqlaw bolip tabiladi. Baqlaw o`zine ta`n bir ha`reket bolip, ol balani o`mir menen jaqinnan tanistiradi. Bala, a`dettegidey, esitkenlerine qarag`anda ko`rgen ha`m baqlag`anlarin uzaq waqit yadinda saqlaydi, olardan ta`sirlenedi, estetikaliq zawiqladi. Ha`r qiyli ren`lerge bay, go`zzal ha`m sayamanli ta`biyat balanin` diydin, so`z baylig`in, so`ylewin jetilistiriw da`regi bolip tabiladi. Balani a`tiraptag`i go`zzalliqti ko`re biliwge, ren`lerdi tu`sinip aliwg`a, seslerdin` irg`ag`in tin`lay biliwge, jag`imli iyislerdi seze aliwg`a u`yretiw arqali onin` pikirlewi jetilistirilip, so`z so`ylewi rawajlandiriladi. Balada qorshag`an ortalıqtan alg`an ta`sirlerin so`z benen bildiriw qa`siyetlerin ta`rbiyalaw u`lken a`hmiyetke iye. Bala qorshag`an ortalıq ha`m ja`miyetlik turmis ha`diyselerin, adamlardin` miynetin baqlap, olardi sa`wlelendiriw ushin jan`a so`z ja`ne so`z dizbeklerin u`yrene baslaydi. En` a`hmiyetlisi, bala o`zi jasap turg`an jerdegi o`simlik, haywan, ja`miyetlik turmis, buyimlar menen jaqinnan tanisadi. Balalarda baqlaw ha`reketinin` og`ada jaslig`inan payda boliwi tuwralı pedagog ilimpaz B.N.Golovin bilay degen edi: «Baqlaw tu`siniktin` o`zine ta`n o`zgesheliklerge iye tu`rlerinen biri. Sirtqi du`n`ya ob`ektlerin tu`siniwdin` quramalilig`i tek sezimler: ko`riw, esitiw ha`m basqalardin` o`tkirliğı g`ana emes, al ha`diyselerdi talqilap biliw, zatlardin` belgilerin ajiratiw, olardin` arasındag`i baylanislardi aniqlaw, bilip aliw ha`m sol siyaqlılarg`a baylanisli bolip tabiladi».<sup>7</sup> Balalardi jan`a ob`ekt penen tanistiriwdin` tiykarg`i maqseti sol ob`ekttegi jan`aliqti bilip aliwg`a, onin` belgileri, o`zgeshelikleri tuwralı tu`sinikke iye boliwg`a ha`m qorshag`an ortalıq penen baylanisililig`in aniqlawg`a ja`rdem beriwden ibarat. Baqlaw protsessinde ha`r qiyli analizatorlar (ko`riw, esitiw, da`m seziw, teri) jetilisedi, balalardin`

7. Golovin B.N. Vvedenie v yazikoznanie. 3-nashr. - M.; 1977, 28-bet.

ayirim seziw organlari so`z benen (ashshi, qurg`aq, issi, suwik, gedir-budir, tegis, qizil, sari, ko`k ha`m t.b.) bildiriledi.

So`ylewdi jetilistiriw metodikasini`n` tiykarin saliwshi belgili pedagog I.Tixeeva baqlawdin` bilimlendiriw protsessindegi a`meliyatina joqari baha berip, bilay degen edi: «...Waqiyani baqlaw ha`r qanday bilimge iye boliwdin` negizi bolip tabiladi. Baqlawdan go`zlengen a`hmiyetli maqset balalarg`a qorshag`an ortalıqtag`i du`n`yani sanali tu`rde tu`siniwge ha`m tu`singen na`rseni so`z benen bildiriwge ja`rdem beriw bolip esaplanadi». <sup>8</sup> Tu`sinik balanin` aqıl-oy ha`reketi menen baylanisli: yag`niy ob`ekt tuwralı pikir ju`zege keledi, a`hmiyetli belgileri sanaladi, ob`ekt basqa ob`ekt penen salıstırıladi. Baqlaw protsessii ta`rbiyashinin tiykarında alıp bariladi, u`yrenilip atirgan a`hmiyetli ta`repleri bolsa so`z arqalı bildiriledi.

Balalar baqshasinin` en` a`hmiyetli waziypasi:

- 1) Balalarda baqlawshiliq qa`biletin jetilistiriw;
- 2) A`meliy ta`jiriybelerdi arttiriw;
- 3) So`ylew ko`nlikpelerin payda etiw ushin o`z sezimlerin paydalaniwg`a u`yretiw.

Balarda baqlawshiliq qa`bileti olardi a`tiraptag`i du`n`ya menen sho`lkemlesken ta`rizde tanistiriw joli arkalı jetilistiriledi. Balalardin` bilim da`rejesin ken`eytiw, so`ylewdi jetilistiriw ha`m so`zlik penen islesiwde qorshag`an ortalıqtan paydalaniwdin` eki usılı bar:

1. U`yreniletugin material sipatında balalarg`a jaqınlatıp ko`rsetiw. Bularg`a turmista qollanilatug`in buyımlar, idis-tabaqlar, kiyim-kenshek, ayaq-kiyim, oyınshıqlar, ta`biyattag`i gu`ller, terekler, miyweler, palızlar, ob`ektler, u`y haywanlari menen tawıqlar, quslar, baliqlar ha`m basqalar kiredi. Bunday baqlaw balalar baqshasinin` o`zinde o`tkeriledi.

2. Balalardi ob`ektke yamasa buyimg`a jakinlastiriw. Bularg`a baqshanin` o`zinde tikkeley baqlaw imkaniyati bolmag`an ob`ektler yaki buyımlar (qurılıslar, du`ka`nlar, pochta, paxta atizi, transport qurallari ha`m basqalar)

8.Tixeeva E.I. Razvitie rechi detey. – M., 1981.

kiredi.

Mektepke shekemgi ta`rbiya jasindag`i balalardi qorshag`an ortalıq penen tanistiriw en` jaqin jerden, yag`niy topar bo`lmeleri (uyqilaw, juwiniw bo`lmeleri ha`m t.b.), olardag`i buyimlar, oyinshiqlar, ta`biyat mu`yeshi, topar maydanshasi ha`m basqalar menen tanistiriwdan baslanadi. Bunday baqlawlar belgili bir maqsetti, yag`niy o`z toparinin` bo`lmesin, ondag`i u`skeneler menen buyimlar, baqsha imarati, ondag`i bo`lmelerdin`, topar maydanshalarinin` jaylasiwi tuwrali, a`tiraptag`i buyimlar, baqshadag`i xizmetkerlerdin` miyneti haqqindag`i balalardin` bilimlerin aniqlaw ha`m ken`eytiw, so`zligin bayitiw ja`ne jetilistiriwden ibarat bolip tabiladi. Baqshanin` o`zinde, topar bo`lmesinde sho`lkemlestiriletug`in bunday baqlaw shinig`iwlari I.Tixeevanin pikirinshe «jergilikli sayaxat» dep ju`rgiziledi. Bunday baqlaw, ko`zden o`tkeriw shinigiwlari baqshanin` barliq toparında o`tkeriledi. Ta`rbiyashi baqlaw shinig`iwin o`tkeriwge tayarlanip, ol qorshag`an ortalıq ha`m ja`miyetlik turmis ha`diyseleri menen tanistiriw boyınsha bir shinig`iw o`tkeriwge tayarlanana otirip, ol shinig`iw ushin za`ru`rli mag`liwmat ko`lemin, sonday-aq, baqlaw protsessinde balalardin` biliwi ha`m o`zlestiriwi tiyis so`zlerdi tan`laydi. Shinig`iwdin` rejesin du`ziwde baqlaw protsessinde paydalanilatug`in, balalar ushin jan`a ha`m qiyin so`zlerdi belgilep qoyadi. Ma`selen: kishi toparda topar bo`lmesi, sheshiniw bo`lmesi ha`m tag`i basqalar menen tanistirilg`anda balalarg`a da`liz, shkaf, shkaf tekshesi, on` jaqta, shep jaqta, ilgish, ayaq kiyim, u`stki kiyim, ilinedi, sheshiledi ha`m tag`i basqa so`zler aytiladi, jetilistiriledi, bekkemlenedi. Sonday-aq, o`zinin` toparindag`i bo`lmeleri baqsha imaratinin` qay jerinde jaylasqanlig`in bilip aliwg`a u`yretiledi.

Usi ta`rizde baqshanin` jer maydani, ondag`i barliq imaratlar: asxana, kir juwiw bo`lmesi, qarawilxana; miyirbiyke, basliqtin` bo`lmesi, muzika bo`lmeleri, gu`lzar, bag` ha`m tag`i basqalar tanistirilip, baqlawlar alip bariladi. Baqlaw ob`ekti ha`m onin` mazmuni kishi topardan u`lken toparg`a o`tkende quramalasip baradi.

Balalar menen o`tkeriletug`in bunday baqlaw shinig`iwlari balalardin` bilim da`rejesin ken`eytiw ha`m so`zligin bayitiw menen birge, olarda joqari a`dep-ikramliliq paziyletlerdi de ta`rbiyalaydi. Ma`selen, balalardi baqsha imaratlari menen tanistirip atirg`anda, olardin` itibari bo`lmelerdin` tazalig`ina qaratilip, olarda ta`rbiyashinin` miynetine degen hu`rmet sezimi ta`rbiyalanadi; qisqi kiyimler ko`zden o`tkerilip atirg`anda olar ushin suliw, issi kiyimlerde tikken sheberler menen olardin` miynetin qa`dirlew sezimi ta`rbiyalanadi. Sonin` ushin shinig`iwdin` bag`darlama maqsetinde so`zlik issinen basqa adamlardin` miynetine hu`rmet (u`lken jastag`i adamlardin` miynetin baqlawda), ta`biyatqa muhabbbat (haywanlar yaki o`simliklerde baqlag`anda), menen tanistirilg`anda) mu`na`sibetleri ha`m tag`i basqalardi ta`rbiyalaw ko`rsetiledi.

Baqlaw shinig`iwlarinin` baslaniwi a`hmiyetli basqish bolip, pu`tin shinig`iw protsessinde ha`r ta`repleme baylanisli boladi. Sonin` ushin balalarda baqlanatug`in buyimg`a qizig`iwshiliq oyatiw maqsetinde shinig`iwdi qiziqli etip sho`lkemlestiriw kerek. Bul ushin ha`r qiyli usillardan paydalaniladi. Shinig`iwdi kirisiw sa`wbetinen, yag`niy temanin` mazmunina tiyisli bir qansha sorawlar beriwden baslaw mu`mkin. Ma`selen: u`lken toparda qisqi kiyimlerde ko`zden o`tkeriwden aldın shinig`iwdi to`mendegishe sorawlar menen baslaw mu`mkin: «Ha`zir jildin` qaysi pasli? Adamlar qa`ytip kiyinedi? Ne ushin ha`mme issi kiyimler kiyip alg`an?»

Shinig`iwdi temanin` mazmunina baylanisli jumbaq aytiw arqali da baslaw mu`mkin. Ma`selen, ta`rbiyashi u`lken toparda idis-tabaqlardi ko`zden o`tkeriw shinig`iwin bilay baslaydi: «Balalar ha`zir men jumbaq aytaman, sizler bolsa ha`zirgi shinig`iwimizda nelerdi ko`zden o`tkeriwimizdi o`zin`iz tabasiz:

«Qarabay attan tu`sti, balalari juwirdi». «Duris bul qazan, idis-tabaqlar. Ha`zir biz qazan ha`m idis-tabaqlardi ko`zden o`tkeremiz».

Yamasa akvariumdag`i baliqti ko`zden o`tkeriwden aldın ta`rbiyashi balalarg`a:

«Ten`gedey-ten`gedey tobi bar,
Kishkene g`ana ko`zi bar,

Ju`rse suwlar jimbirlar,
Qamislar da qiymildar».

jumbag`in aytadi.

Ayirim waqtlari ta`rbiyashi baqlaw shinig`iwin qosiq oqip ta baslawi mu`mkin. Ma`selen kishi toparda oyinshiqlar mu`yeshin ko`zden o`tkeriw shinig`iwin mina qosiqti oqiw menen baslaydi:

Quyash penen ten` turip,
Azada kiyindirip,
Tag`amiz sag`an marjan.
Quwirshaq, quwirshaqjan.
Taslamaymiz sizdi sira`,
Juqtirmaymiz girbin` sira'.
Jubanishsan` bizlerge,
Quwirshaqjan bizlerge.

Kishi topardag`i shinig`iwlarda tikkeley baqlaw shinig`iwdin` temasina tiyisli buyimdi ko`rsetiw usilinan paydalaniladi. Ta`rbiyashi balalarg`a dawis tolqinin biraz joqarilatip, ko`terin`ki dawis penen intonatsiya menen: «Men sizlerge bir na`rse alip keldim! Siz oni ko`riwdi qa`leysiz be?» dep soraydi. Usi toparlarda baqlaw protsessinde oyin usillarinan ken` paydalaniladi. Olarg`a maydan boylap juwiriwg`a ruxsat etiledi (Qanday uzin juwiriw jollar!)). Shinig`iwdin` basinda ta`rbiyashi balalarg`a ko`rsetpeler beredi (tinish otirip tin`lan`; kiriwden sa`lem berin`, shawqim salman` ha`m t.b.)

Shinig`iwdin` baslaniw bo`limi (ko`rsetpeler beriw, kirisiw sa`wbeti ha`m tag`i basqalar) balalardin` jasina qarap ha`r qiyli dawam etedi: kishi toparlarda bir minut, u`lken toparlarda bolsa bes-jeti minut.

Ta`rbiyashi buyimdi, haywanlardi o`simlik ha`m basqalardi ko`zden o`tkeriw waqtinda balalarg`a baqlanip atirg`an ob`ektti jaqsilap ko`rip, bir-biri menen pikirlesip aliwi ushin bir neshe minut waqit beredi. Son` baqlawg`a basshiliq ete baslaydi, yag`niy baqlanip atirg`an ob`ekt tuwrali sorawlar beredi: Bul ne? Bul kim? Ol qanday? Neden tayarlang`an? Ne ushin kerek? Qanday?

Qansha? Ha'm t.b. Eger ob'ekt balalarg'a birinshi reet tanistirilip atirg'an bolsa, sorawg'a juwap beriwde qiynalsa, onday jag'dayda baqlaw ob'ektinin` atin, onin` belgisin yamasa o`zgesheliklerin bildiriwshi so`zlerdi aytip beriw usilinan paydalanadi. So`z balalardin` tu`sinigin jetilistiredi, buyimlar menen olardin arasindag`i baylanisliliqti aniqlaydi. Ma`selen, shay idislarin ko`zden o`tkeriw waqtinda ta`rbiyashi bilayinsha tu`sinik beredi: «Bul qulaqli kese (chashka), onin` tutqasi on` ta`repte, ja`ne domalaq, bul domalaq siziqsha qulaqli keseni tarelkanin` ishine qoyiw ushin islengen, qulaqli keseni tarelkadag`i domalaq siziqshanin` ishine a`sten, taqildatpay qoyiw kerek». Baqlaw waqtinda ta`rbiyashi buyimnin` atqaratug`in waziypasin, oni kim tayarlag`anin, onin` menen qanday mu`na`sibette boliwdi balalar menen birgelikte aniqlaydi. Eger janli ob'ekt baqlanip atirg'an bolsa, ta`rbiyashi balalarg'a oni ne menen awqatlandiriw, qalay ta`rbiyalaw kerekligi ha'm olarg'a g`amxorliq etiw kerekligin tu`sindiredi. Baqlaw shinig`iwin tema ha'm onin` mazmunina say qosiq oqip beriw, jumbaq aytiw, qiyin so`zlerdi bekkemlewshi bilimlendiriw (didaktikalıq) oyınların o`tkeriw menen juwmaqlaydi.

Baqlaw na'tiyjeleri ba`rqulla bekkemlenip bariwi sha`rt. Baqlaw protsessinde alg`an bilimlerin bekkemlewshi shinig`iwlar 3-4 ku`nnen keyin o`tkeriliwi mu`mkin. Ma`selen, u`lken topardag`i shinig`iwda balalar miywe-palizlardi ko`zden o`tkeredi. U`sh-to`rt ku`nnen keyin bolsa, «Qay jerde o`setug`inin ayt» bilimlendiriw oyini o`tkeriledi. Bunnan tisqari, bul toparlarda sa`wbetlesiwler sho`lkemlestiriwde, maydanshada, gu`lzarda, bag`da ha'm t.b. miynetti sho`lkemlestiriwde, qus ha'm haywanlardi ta`rbiyalawda, kitap oqip beriw, diafil`mler ko`riw, illyustratsiyalardi ko`rip shig`iw ha'm basqada ha`reket tu`rlerinde bekkemlenip bariladi.

Joqaridag`i pikirlerdi a`meliy pikirler menen tastiyoqlaw maqsetinde qorshag`an ortalıqtag`i zat ha'm buyimlar menen tanistiriw boyınsha shinig`iw qollanbalarinan u`lgiler keltiremiz.

Kishi topar

Temasi: Qoyandi baqlaw.

Maqseti: balalardi qoyannin` sirtqi ko`rinisi haqqindag`i tu`siniklerin aniqlaw, mamıq, jumsaq, ju`ni qalin`, kelte quyriq, artqi ayaqlari aldin`g`i ayaqlarınan uzınıra q siyaqlı so`zler esabınan balalardin` so`zligın bayitiw ha`m jetilistiriw. Qoyandi ta`rbiyalawg`a qizig`iwshilig`in qa`liplestiriw.

**Shinig`iw ushin kerekli materiallar.** Sebetke saling`an tiri qoyan, tegis taxtayshalar, geshir, qatqan nan, sho`p, kapusta.

Shinig`iwdin` alip bariliwi. Balalar yarim do`n`gelek bolip otiradi. Bo`lmenin` ortasında qoyan ushin orin ajratilg`an, ol jerdin` a`tirapi qoyannin` shig`ip ketpewi ushin qurilis materiallari yamasa gerbishler menen to`rtmu`yesh tu`rde orap qoyiladi. Bo`lmenin` esigi jawip qoyiladi. Ta`rbiyashi sebettegi qoyandi u`sti jabilg`an halda alip kiredi. «Balalar, ha`zir men sizlerge bir jumbaq aytaman, sizler onin` ne ekenligin tabasiz ha`m bu`gingi shinig`iwimizda neni baqlaytug`inimizdi o`zin`iz aytasiz: qulaqlari uzın, ju`nleri jumsaq, ren`i aq, qara, ku`l ren`, tez juwiradi, geshirdi jaqsi ko`redi. Duris bul qoyan. Ha`zir biz qoyandi baqlaymiz. Biz ne isleyemiz? Men qoyandi siypap ko`riwin`izge ruxsat beremen. Lekin qoyandi abaylap siypalan`, og`an azar bermen`. Jaqsisi onin` qulag`ınan quyrig`i ta`repke qaray siypalaw kerek: jen`il, ju`da` jen`il siypalaw kerek. Ko`rsetin`ler, qalay siypalaysiz?»

Balalar ha`reketti islep ko`rsetedi. Ta`rbiyashi qoyandi sebetten aladi ha`m dizesine qoyadi, balalardan soraydi: Ol qanday? (U`lken. Aq ju`nli, ju`ni jumsaq. Qulaqlari jumsaq ha`m basqalar). Son` balalardin` juwabin uliwmalastiradi: «Duris, qoyan u`lken, aq, mamıqtay, onin` ju`ni jumsaq ha`m qalin`». Ta`rbiyashi balalardi aldina shaqiradi. Olar qoyandi siypalaydi, onin` ju`nin siypalap ko`redi. Ta`rbiyashi balalarg`a qoyan qanday ha`reket islep atirg`anın baqlawdi usinis etedi. Oni polg`a bosatip jiberedi. «Qoyan sekirip atir», - deydi balalar. Ta`rbiyashi balalarg`a sorawlar beredi: «Ne ushin qoyan sekire aladi? Onin` ayaqlari qanday? Ta`rbiyashi balalardin` juwaplari tiykarında juwmaq shig`aradi: «Qoyan sol ushin sekire aladi, onin` artqi ayaqlari aldin`g`i ayaqlarina qarag`anda uzınıra q boladi». Son` ta`rbiyashi balalarg`a

qoyannin` barliq ha`reketin diqqat penen baqlawdi ha`m sol ha`reketti ko`rsetiwdi aytadi.

Balalar: «Otirdi, sekirdi, artqi ayaqlari menen turdi», -dep juwap beredi. Ta`rbiyashi balalardin` diqqatin qoyannin` qulag`ina qaratadi: «Qoyan qulaqlarin qiymildatip atir: bir qulag`in ko`terip, do`gerекke qulaq tu`rmekte, tin`lap atir, qulaqlarin artqa qaray sozip atir, eki qulag`in ko`termekte, qulaqlari uzin, uzinlig`i jawirnin jawip turadi, bir jag`i aq, basqa jag`i qaralaw, uzin ha` ensiz». Bunnan son` ta`rbiyashi balalarg`a qoyan qalay awqatlaniwin baqlawdi aytadi: «Qoyan ju`da` tez shaynaydi, onin` tisleri ju`da` o`tkir».

Azanda (baqlaw ushin alip keliwden aldin) qoyang`a awqat bermew kerek. Og`an geshir, qatqan nan, sho`p, kapusta tayarlap qoyiw kerek. Qoyannin iyesinen (eger qoyan baqshanin` o`zinde bolmasa) ol nenin` ko`birek jaqtiratug`inin sorap aliwi kerek.

Bunnan son` ta`rbiyashi balalarg`a ja`ne bir ret qoyandi baqlawi ushin mu`mkinshilik beredi, qoyannin` qanday minez-quliqlarin aniqlag`anliqlarin ja`ne neler tuwrali aytpag`anlig`in sorap, juwaplarin tin`laydi ha`m uliwmalastiradi: «Bul u`lken qoyan, onin` ju`nleri mamiqtay (jumsaq). O`zinin` uzin ha`m ensiz qulaqlarin arqasina qaray sozadi. Birese aldin bir qulag`in, birese eki qulag`in birden ko`teredi ha`m a`tirapti tin`laydi. Tin`laydi-tin`laydi ha`m bir ta`repke qaray sekiredi! Qoyannin` artqi ayaqlari aldin`g`i ayaqlarina uziniraq. Ol sekiredi. Tez sekiredi. Ol sonday tez sekiredi, ha`tteki, onin` quyrigi bar ekenin sezbe de qalasan`. Duris, qoyannin` quyrig`i ju`da` kelte, sol ushin oni birden baqlaw qiyin. O`zinin` o`tkir tisleri menen ol ju`da` tez shaynaydi, geshirdi da`rriw jep qoyadi. Kapusta menen sho`pti bolsa geshirden de tezirek jep qoyadi.

Shinig`iwdi juwmaqlaw.

Ta`rbiyashi balalardan qoyan tuwrali aldin yadlag`an qosiqlarin sorap aladi ha`m seyilge shig`ip, «Qoyanim» ha`reketli oyinin oynaytug`inliqlarin aytadi.

Sunday-aq, uliwmalastiriwshi so`zlerdi balalardin` so`zligine kirgiziw ushin hawada ushatug`in, suwda, suw astinda, jerdin` u`stinde ju`retug`in transport qurallari (transport); qisqi, jazg`i, gu`zgi kiyimler (kiyimler); shay idislar (idislar) ha`m tag`i basqalar ko`rip shig`iladi, olar boyinsha sa`wbetlesiw o`tkeriledi ha`m salistiriladi. Sunday-aq, ha`r qiyli tawarlar, shiyshe menen qagaz ha`m usi siyaqlilar salistiriladi. Misal retinde salistiriw boyinsha baqshada o`tkerilgen bir neshe shinig`iwlardin` u`lgilerin keltirip o`temiz.

II-bap boyinsha juwmaq

Balalar baqshasında so`zlik isi bul balalardin` ana tilinde jetik so`zligin olarg`a tanis emes yamasa qiyin so`zler esabınan rejeli ken`eytiw bolip tabiladi.

Balalar baqshasında ana tilinde so`zlik isinin` aniq waziypalari balalardi predmetlerdin` bo`leklerin, ren`lerin, ko`lemin ajiratiwg`a u`yretiwden ibarat.

Eki jastin` aqirında uqsas predmetlerdi, zat-buyimlardi (ma`selen, pishiqtin`, onin` ren`i, u`lkenligine qaramastan taniw) bir so`z benen aytiwg`a, bir topardag`i buyimlardi basqa topardag`i buyimlardan ren`i, u`lkenligine qaramastan (topti shardan, keseni stakannan ha`m t.b.) ajiratip aliwg`a u`yretiledi.

Balalardin` so`zligin bayitiw degende, biz olardi erkin o`zlestiriwi ushin qiyin bolg`an jan`a so`zler menen u`zliksiz tanistirip bariwdi tu`sinemiz.

Eki jasar balalar baqshada, u`yde qatnasiqta bolatug`in buyimlardin`, kiyim-kenshekler, mebelleri, idis-tabaqlar, oyınshiqlar ha`m basqalardin` atlarin bilip aladi. Olar endi turmislik xojalik ha`m oyın ha`reketlerinde paydalanilatugin ayırım buyımlar ja`ne olar arqalı orınlanatugin ha`reketlerdin` atlarin bilip aliwi kerek.

Balalardin` so`zliginde uliwma tu`siniklerdi bildiriwshi so`zler bolip, olardan naduris paydalanadi, yag`niy usi so`zlerdin` ma`nisi shegaralangan halda tu`siniledi. Sonin` na`tiyjesinde balalar menen ta`rbiyashi arasinda tu`sinbewshilikler kelip shig`adi ha`m balalar ta`rbiyashinin` so`zlerin tu`sinip u`lgermeydi. Sol ushin ta`rbiyashinin` tiykarg`i waziypasi balalardin` jasına sa`ykes so`zlerdi tan`lap, olardin` ma`nisin tu`sindiriwshi, zat-buyim ja`ne ha`diyselerdin` atlarin duris aytiw kerek. Juwmaqlap soni aytiwimiz kerek, ta`rbiyashi qanday tu`rdegi shinigiw sabag`in o`tse de a`lbette jan`a, balalar ta`repinen erkin tu`rde o`zlestiriliwi qiyin so`zlerdi balalardin` so`zliginde bekkemlewi ha`m olardin` ma`nisin ayriqsha tu`sindiriwi sha`rt.

Juwmaqlaw

Til de, so'ylew de sotsialliq ja'miyetlik ma'nige iye, sotsialliq ja'miyetlik xizmet atqaradi. Biz tildi sheksiz mu'mkinshiliklerge ye deytug'in bolsaq, onin' usi tawsilmas potentsiallig'i so'ylewde ko'rinedi.

So'ylew iskerligin og'ada aktiv protsess dep taniw kerek boladi. Ol tildin' a'piwayi iske asiwi emes, kerisinshe, tvorchestvoliq aktiv iske asiwi. So'ylew protsesinde aytiwshi ha'm tin'lawshi qatnasadi, aytiwshi bir na'rse haqqinda xabarlaydi da, tin'lawshi sol informatsiyani qabil etedi.

Mektepke shekemgi ta'rbiya jastag'i balalardin' bilim, uqip ko'nligiw da'rejesin a) oyin barisinda, b) balalar menen jeke so'ylesiwde, v) pedagogikalıq protsessti baqlaw waqtında aship beriledi.

Ana tildegi dawislardi tuwri aniqlaydi ha'm so'zlerdi ajiratip olardi so'z barisinda onin' su'wreti ha'm u'lgisine a'hmiyet bere baslaydi. Bul da'wirde pikirlerdi a'sirese, xaliq erteklerin tin'law ha'm qabil qiliw, pikir ju'ritiw qa'biletleri rawajlang'an. Buyimlardin' neden, qanday zattan islengenligin, suwıq-ıssig'a, shidamlilig'in baqlap olar arasındag'ılardi pariqladi. Uqsatiw ha'm ajirata aliw, so'z benen tu'sinikler beriw, tu'rlerge ajiratiw, olardi toparlarg'a bo'liw tiykar boladi. Bul da'wirdegi balalar o'z ana tilinde erkin so'yley aladi, dawislardi ayrim tuwri taliqlay aladi. Balalar arasinda ha'r qiyli sorawlarda tuwri juwap du'zip, balalarg'a anıq etip jetkiziw boladi. Ko'rgen waqiya yamasa ha'diyseler haqqında so'ylep beriw, waqiya yamasa erteklerdi aytip beriw, qa'bileti bir qansha o'sedi. Bunday ha'reketler a'sirese balalar baqshasında alıp barilg'an ta'lim ha'm ta'rbiya isleri arqalı erisiledi. Balalardi bilim da'rejesinin' ken'eyiwi, qizig'iwshilig'inin' artiwi, tiykarında sana sezimnin' bayip artip bariwi menen baqshada u'yretilip ha'reket artip baradi.

Balalardın` so'ylewin rawajlandırıw mektepke shekemgi jastag'ı ta'rbiya ma`kemelerinin` tiykarg'ı wazıypalarınan biri bolıp esaplanadı. Solay eken, bul ma`kemeler balanı ta'rbiyalaw menen birge onın` so'z baylıg'ın rawajlandırıwı kerek. Balanın` so'ylewinin` rawajalınıwında onı

qorshag`an ortalıqtın` roli ayırıqsha. Sebebi, bala o`zin qorshag`an jaqın adamları menen mu`na`sebette boladı.

Mektepke shekemgi jastag`i balalardi rawajlandiriw ha`m mektepke tayarlaw protsessinin` aldına qoyılqan maqset ha`m waziypalarinin` orinlaniwi usi «Mektepke shekemgi jastag`i balalardin` ta`lim ta`rbiyasına qoyilatug`in ma`mleketlik talaplari» arqali qadag`alanadi. Ma`mleket talaplarında mektepke shekemgi jastag`i balalarg`a beriletug`in ta`lim ta`rbiyanin` mazmuninin` tiykarg`i bag`darlari ha`m olardin` mektepke tayarlıq da`rejesine qoyilatug`in minemal talaplari belgilenip berilgen bolip, ol ma`mleket hu`jjeti sipatında ta`n alinadi.

Mektepke shekemgi jastag`ı balalar so`ylewin rawajlandırıwdag`ı tiykarg`ı na`tiyjeler qatnas tarawında teren` o`zgerisler menen baylanışlı boladı. Ten`lesler menen qatnas etiw birinshi oring`a o`tedi. Oyun protsessinde joldasına qaratılğ`an so`ylesiwi u`lkenler menen bolğ`an qatnasqa qarag`anda biraz mazmunlıraq bola baslaydı. Joldası menen dialog-muwapıqlastırılğ`an predmetli ha`m so`ylew xızmeti tu`rine iye boladı. Balalar endi qon`ıslarının` itibarın tartadı, o`zleri de onın` isleri ha`m bildirgen pikirleri menen qızıg`adı.

Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` so`ylewini, sonın` menen ob`ektiv baylanıslardın` o`zine ta`n qarawı sıpatında ko`rinedi, bul bullardı so`z, dawıs, pikirler menen oynap turıp an`laydı.

O`zinin` a`meliy, biliw ha`m jeke za`ru`rliklerin qandırıw ushın bala bar bolğ`an qurallardan, paydalanadı.

Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` en` u`lken tabısı sın`g`ırılğ`an so`ylewge qızıg`ıwdın` bekkem rawajlanıwı, til xızmetinin` en` a`piwayı an`lawının` qa`liplesiwi bolıp tabıladı.

So`z balalardın` tu`sinigin jetilistiredi, buyimlar menen olardin arasındag`i baylanisliliqti anıqlaydı.

Balalardi ha`r ta`repleme rawajlandiriwda baqlaw shinig`iwin sho`lkemlestiriwde so`zlik u`stinde islewdin` roli ju`da` a`hmıyetli.

Bilimlendiriwdin` en` qolayli metodlarinan biri bul baqlaw bolip tabiladi. Baqlaw o`zine ta`n bir ha`reket bolip, ol balani o`mir menen jaqinnan tanistiradi.

Seske eliklew a`dettegi so`zlerdi duris aytiwg`a o`tkeriwdi dawam ettiriw: dawisqa eliklewshi (wa`w-wa`w, shiq-shiq siyaqlilardi) an`satlastirilg`an duris so`zler (ku`shik, saat) penen almastiriw, eliklewdi jetilistiriw, yag`niy «ayt», «qaytar» siyaqli tapsirmalardi orinlatiw, usi arqali so`zlerdi tu`siniw balag`a tu`rli ses, buwin ha`m ga`plerdi duris ayttririp shiniqtiriw arqali so`z baylig`in arttiriwdan ibarat.

Balalardin` so`z bayliqlarin buyimlardin` atin bildiretug`in atlar (kiyim, idis-tabaq, mebel`, oyinshiqlar), o`simlikler (terek, ko`k sho`p, gu`l h.t.b.), paliz o`nimleri (geshir, pomidor, qiyar h.t.b.), miyweler (alma, alsha h.t.b.), u`y haywanlari (qoraz, tawiq, siyir, iyt, pishiq h.t.b.), olardin` balalari (sho`je, buzaw, ku`shik h.t.b.) menen ayirim ha`reketlerdi bildiriwshi feyiller (juwiriw, sipiriw, kir juwiw, utyuglew, egiw h.t.b.), kelbetlikler (u`lken, kishi, qizil, sari, ko`k, aq, qara, issi, suwinq, mazali, ashshi, domalaq), ra`wishler menen (uzaq, jaqin, to`men, joqari) bayitiw da`rka`r.

U`lken-kishi, joqari-to`men, ko`p-az siyaqli so`z birikpelerin balalar so`zligine kirgiziw.

So`zlikti jetilistiriw- bul su`wretlerdi, u`y-ruwzigershilik buyimlarin ko`zden o`tkergende olardin` atlarin, atqaratug`in waziypalarin ha`m ayirim belgilerin bildiriwshi so`zlerdi duris qollaniwg`a u`yretiwden ibarat.

Balalardin` o`zlerinin` u`yrenge so`zlerin so`z oyinlari arqali bekkemlep bariw lazim.

Paydalanilg'an a'debiyatlar:

1. I.A.Karimov «O'zbekiston buyuk kelajak sari». Toshkent, O'zbekiston,1998.
2. I.A.Karimov «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqietinin' poydevori»T.,Sharq,1997.
3. I.A.Karimov. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T. «O'zbekiston» 1992.
4. Zakon «O gosudarstvennom yazike RK». -N.: Karakalpakstan. 1992.
5. Zakon «Ob obrazovaniy RK». // g.Vesti Karakalpakstana, 25 maya 1997g.
6. Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari. Toshkent-2008.
8. Abdullayeva Q. Nutq o'stirish. – T.; «O'qituvchi», 1980
9. Bog'chaga-do'mboqchaga. – T.; «Cho'lpon», 1992
10. «Bolajon» tayanch dasturi, T., «Ma'rifat-madadkor», 2010.
11. «Bolangiz maktabga tayyormi?». Toshkent, 2001.
12. M.M.Koltsova. Rebyonok uchitsya govorit`. M.1973
- 13.Qodirova R.M. Maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutqini rivojlantirishning ruhiy omillari. Qozog'iston, Sariyog'och, 1998.
14. Golovin B.N. Vvedenie v yazikoznanie. 3-nashr. - M.; 1977.
15. Jumasheva G.X. Balalarg'a qaraqalpaq tilin u'yretiwdе didaktikaliq oyinlardan paydalaniw. - N. «Bilim», 1997.
16. Jumasheva G.X. Teoretiko-metodicheskie osnovi formirovaniya navikov obsheniya na karakalpaksom yazike - T. «Fan», 2007
17. Maktabgacha eshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qoyladigan davlat talablari. (Tuzuvchi mualliflar: M.Rasulova va boshqalar), Toshkent, 2000.
18. Razbayeva E. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bilan suhbat o'tkazish. – T.; «O'qituvchi», 1975.
19. Suxomlinskiy V.A. Ata-ana pedagogikasi. M., 1978.
20. Usmanxo'jaev T. Maktabgacha ta'lim muassasalarida xarakatli o'yinlar va asosiy xarakatlanish mashqlari. T. 2004.

21. K.D.Ushinskiy. Tanlangan asarlar. O'quvpeddavnashr. T., 1959.
22. El'konin D.B. Bala psixologiyasi. (Balani tuwilg'aninan baslap jeti jasqa deyin rawajlandiriv). M. 1980.
23. P.Yusupova. Maktabgacha tarbiya pedagogikasi. T., "O'qituvchi", 1993.
24. Shodieva Q.S. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish. – T.; «O'qituvchi», 1995
25. Tixeeva E.I. Razvitie rechi detey. – M., 1981.
26. Fozilov J. O'quvchi ma'naviyatini shakllantirish. T., 2000 y.
27. Telegina E.D. Preobrazovanie mislitel'noy deyatel'nosti cheloveke v usloviyax perexoda k rinochnim sotsial'noy nestabil'nosti. Pod red. B.A.Sosnovskogo M., 1994.
28. Tumalev V,V. Uchitel'stvo v situatsii sotsial'no – politicheskix peremen Ch.Z. InnovatsionnnY potentsial sovremennogo uchitelya. SP b, 1995.
29. Uchitel` krupnim planom. Sotsial`no - pedagogicheskiy problemi uchitel`skoy deyatel`nosti Pod. red. S.G.Vershlovskogo. - A., 1991.
30. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. T.: Xalq merosi, 1993
31. Xasanboev J., Sariboev X., Niyozov G., Xasanboeva O., Usmonboeva M. Pedagogika. O`quv qo`llanma. – T: Fan, 2006.
32. G`oziev E. Psixologiya. –T.: O`qituvchi , 1994.
33. <http://ziyonet.uz/>
34. <http://pedagog.uz/>
35. <http://edu.uz/>
36. <http://lib.km.ru/>

Kishi topar

Temasi: Qa`pestegi qusti baqlaw.

Maqseti: Balalarg`a qusti ko`zden o`tkeriwde ja`rdem beriw; Qustin` suw ishetug`inin, da`n shoqiytug`inin baqlatiw; diqqatlarin qustin` suliw pa`rlerine qaratiw; jetilissen so`zligin pa`r, bas, quyriq, tumsiq, qanatlar; ju`reji, qonaqlap otiripti, sekiredi, ushadi siyaqli so`zler menen bayitiw; quslardi ta`rbiyalaw tilegin oyatiw.

**Aldin ala islenetug`in jumis.** Shinig`iwdan bir-eki ku`n aldin snegir qusti su`wretlewshi ren`li su`wretti balalar menen ko`rip shig`iw maqsetke muwapiq boladi: balalardin` diqqatin qustin` denesi suliw pa`rlar menen qaplang`anlig`ina, ko`kirek bo`limindegi pa`rlerdin` qara ekenligine bag`darlaw kerek. Son` aq-qara ren`degi su`wretti ko`riw mu`mkin. Balalar qustin` denesindegi bo`limler qanday ren`de ekenligin aytip turadi (ko`kirek bo`limi, u`stin`gi bo`legi, bas jag`i), ta`rbiyashi bolsa ren`ge ajiratadi. Bunnan keyin ta`rbiyashi balalardin` diqqatin to`mendegilerge qaratadi: snegirdin` eki qanati bar, ol ushadi; quyrig`i, tumsig`i, ayaqlari, tirnaqlari bar. Balalar qustin` atin este saqlaydi. Ta`rbiyashi tiri snegirdi ko`rsetiwge wa`de beredi.

**Shinig`iw ushin kerekli materiallar.** Qa`pestegi qus (u`sti jabilg`an, stol u`stine qoyilgan).

Shinig`iwdin` alip bariliwi. Balalardi sonday etip u`yretiw kerek, olarg`a qus qa`pesi menen jaqsi ko`rinip tursin. Kishkenelerden shawqim salmay tinish otiriwdi sorap u`sti jabilg`an qa`pesti aship, qusti balalarg`a ko`rsetedi. Qusti jaqsilap ko`rip aliwdi aytip, og`ada pa`s dawis penen so`ylew kerekligin, sorawlarg`a ortasha dawista juwap beriw tiyisli ekenligin, bolmasa qusti qashirip aliw mu`mkinligin atap o`tedi. Balalar qusti jaqsilap qorip alig`an son` ta`rbiyashi-pedagog sorawlar beredi: «Bul ne? Ol qanday qus? Qo`kirek bo`limindegi pa`rlar qanday ren`de? Bas ta`repindegi pa`rlar qanday ren`de? Denesinin` u`stindegi pa`rlar qanday ren`de?» Son`inan qustin` kiliqlarin (ha`reketlerin) baqlawdi tapsiradi. Balalar nelerdi ko`rip atirgan bolsa. solardi

(snegir qarap otir, tin`lap tur, sekirmekte, shokip atir, ushti, qondi, suw ishti, qonaqladi ha`m t.b.) so`ylep beredi. Ta`rbiyashi balalardin` juwabin uliwmalastirip, quslar tuwrali so`ylep, olarg`a g`amqorliq etiw kerekligin esletip o`tedi.

Shinig`iwdin` aqirinda ta`rbiyashi balalardan tap qusqa uqsap qanat qag`ip «ushiwdi» usinis etedi.

Ekskursiyada (sayaxatta) qorshag`an ortalikti baqlaw ha`m so`zlik isi.

Ta`rbiyashi «Bag`darlama» talaplari tiykarinda balalar menen baqshadan sirtta sayahatlar sho`lkemlestiredi: baqshag`a jaqin ko`shelerge, aziq-awqat, paliz du`ka`nlarina, qiyaban ha`m bag`larg`a, kitapxana menen tigiw tsexina ha`m basqa jerlerge. Bunday sayahatlardan go`zlengen maqset-bilimlerdi puxta iyelew ha`m ko`rgen, baqlag`an waqiya, ha`diyselerdi uzaq waqit yadta saqlaw, so`z bayligin jetilistiriwden ibarat bolip tabiladi. Sayahat waqtinda ta`rbiyashi balalardin` qorshag`an ortaliq ha`m ja`miyetlik turmis ha`diyseleri haqqindag`i ta`sirlerin aniqlaw ja`ne ken`eytiw menen bir payitta olardin` so`zligin bayitadi, aniqlaydi, aqil-oyin rawajlandiradi. Sayahat waqtinda jan`a bilimlerde g`ana bilip qoymastan, al balalarg`a burinnan tanis ha`m belgili bolgan so`zlerdin` a`hmiyetin aniqlaw, ba`rqulla esitip turatug`in, ha`tteki, o`zleri qollanatug`in so`zlerdi aniq predmetler (buyimlar) menen baylanistiriw ushin qolayli imkaniyatlar jaratiladi. Balalardin` alg`an bilimlari puhta boliwi ha`m so`zligin bayitip bariwi ushin bir ob`ektke sho`lkemlestirilgen sayahat jildin` tu`rli pasillarinda ta`kirarlanip turadi, yag`niy qayta-qayta sayaxat sho`lkemlestiriledi. Ta`irarlaw bilimlerde puhta iyelewde tiykargi da`regi bolip tabiladi. Bir ob`ektte ha`r qiyli sharayatlarda baqlaw haqiqatti tu`siniwge u`yretedi, balalarda qizig`iwshiliq belsendiligin jetilistiredi, so`z bayligin ken`eytedi, ta`sirlerin aykinlastiradi ha`m ta`rtipke saladi: burin ko`rgenlerin tez eske tu`siredi; jan`adan-jan`a tasirlerge iye boladi; aldin ko`rgenleri menen jan`a korip turganlarin salistira aladi, ha`diyseler arasindagi o`z-ara baylanisliliqti jen`il tu`rde aniqlay aliwg`a u`yrenedi.

«Seyilde» shinig`iwi

Mazmuni. Ta`rbiyashi balalarg`a qarata: - bizin` tilimiz seyilge shiqpaqshi boldi. Ol u`yinin` esigin ashti (awizin ashadi), da`slep on` ta`repke, son`inan shep tamang`a, ja`ne u`yine qaradi, hesh kim jok, jatip, quyashta isinbaqshi boldi (ken` jayilg`an tilin pa`ski erinleri u`stine qoyadi).

Balalar ta`rbiyashinin` barliq ha`reketlerine eliklep u`yrenedi.

«Qarlar ushadi» shinig`iwi

Mazmuni. Balalarg`a «qarlar» tarqatip shig`iladi (jipke dizilgen paxta bo`leksheleri). Balalar «qarlardi» u`pleydi. U`plegende urtlardi tompaytpaw kerak.

2-tu`rdegi jumis. «Nasos» shinig`iwi.

Maqset: artikulyatsiya apparati ag`zalarinin` ha`reketin, s sesinin` duris aytiliwin aniqlaw. So`ylew tilin esitiw ko`nlikpesin rawajlandiriw ushin hawa ag`imin payda etiw.

Mazmuni. Ta`rbiyashi bilay deydi: «Balalar velosipedte aylanip ju`rmekshi boldi, qarasa, shinasi bosap qalg`an, ondag`i barliq hawa shig`ip ketipti. Olar nasos penen shinag`a hawa jibere baslaydi. Nasostan shig`ip atirg`an hawani twsindiriw ushin: ssss... ssss... dep ses shig`aramiz». Balalar ta`rbiyashi menen birge ha`reketin orinlaydi. «S» sesin sozip aytadi.

3-tu`rdegi jumis. «Sen bilesen`be?» shinig`iwi.

Maqset: «S» sesinin` duris aytiliwin so`zler menen bekemlenip, fonematikaliq esitiwdi rawajlandiriw.

Mazmuni. Ta`rbiyashi: «Ha`zir men sizlerge bir neshe sorawlar beremen, olarg`a juwap beriwde ha`r qaysisin`izdin` stolin`izdin` u`stinde turg`an su`wretler ja`rdem beredi. Kim menin` sorawima duris juwap tapsa, shig`ip su`wrette su`wretlengen na`rsenin` atin anik qilip aytadi». Son`inan sorawlar beriledi: «Nelerge tu`sip ju`riw mu`mkin?» (Bul temag`a baylanisli balalarda samolyot, avtobus, trolleybus su`wretlengen su`wretler bar), «Du`kanda neler

bar?» (*geshir, su`lgi, saat, sumka, sebet, shiye* ha`m t.b.), «Haywanat bag`inda neler jasaydi?» (*suwsar, krokodil*).

Balalar su`wrette su`wretlengen na`rselerdin`, haywanatlardin` atlarin duris aytqannan keyin, ta`rbiyashi balalardan so`zlerdin` barlig`ina da qaysi ses ta`kirarlanip atirg`anlig`in soraydi.

4-tu`rdegi jumis. «Pochtalon» shinig`iwi.

Maqset. So`ylew tilin esitiw ko`nlikpesin rawajlandiriw, tiniq so`ylewdi qa`liplestiriw, «S» sestin` ga`plerde duris aytiliwin bekkemlew, ma`nili (ko`rkem) so`ylewge u`yretiw.

Mazmuni. Pochtal`on balalarg`a waqiyali su`wretlerdi tarqatip shig`adi. Su`wretti alg`an ha`r bir bala oni basqa balalarg`a ko`rsetip, onda ne su`wretlengenligin aytip beredi. Ma`selen: siyir sawip atirg`an hayal, suw sewip atirg`an qiz, stakannan suw iship atirg`an bala, sebet ishine saling`an geshir ha`m t.b. su`wretlengen su`wretler toplaninan paydalaniladi.

Usi ta`rtiptegi shinig`iwlar arnawli qollanbada ken` bayan qiling`an.

Sonin` menen birge, so`ylew tilinin` intonatsiyasin ta`rbiyalaw boyinsha ayina 1-2 ma`rte o`tkishiletugin shinig`iwdin` du`zilis to`mendegi misalda aniq ko`rsetiw mu`mkin. Bir shinig`iwda so`ylew tili intonatsiyasin qa`liplestiriwdin` bir neshe waziypalari sheshiledi.

1-bo`lim. So`zdi esitiw ko`nlikpesin ha`m esitiw qa`biletin rawajlandiriw. «Tap, men ne dedim? » Ta`limli oyin (2-4 minut).

2-bo`lim. Sestin` duris aytiliwin qa`liplestiriw. «Bul kim, tap?» su`wretler menen o`tkiziletug`in ta`limli oyin (5-minut).

3-bo`lim. So`zdin` ma`nililigi (ko`rkemligi) u`stinde islew. Aldin yadlag`an qosiqlardi ta`kirarlaw (3-5 minut).

4-bo`lim. Dem aliw ha`m shig`ariwdi rawajlandiriw ushin «Gu`belekler», ushiw shinig`iwi (2-3 minut). Shinig`iwdin` uliwma dawam etiw 12-17 minut.